

Θρησκευτικὰ ἢ Θεολογία ὡς «πρώτη φιλοσοφία» στὴ σύγχρονη δημόσια ἐκπαίδευση;

Κωνσταντίνου Ἰω. Γεωργιάδη*

A. Τὸ σύγχρονο ἀνθρωπολογικὸ πρόβλημα Παιδείας¹

Κάθε ἐξέλιξη ἐνὸς σύγχρονου πολιτισμοῦ ποὺ γεννᾶται καὶ ἀναμορφώνεται στὴ μήτρα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἄκρως ἐντυπωσιακὴ σὲ ἐπίπεδο ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνολογικῆς προόδου. Ὀφείλεται στὴν ἐπιστημονικὴ εἰδίκευση ποὺ ἐπιζητεῖ τὴ γνώση σὲ βάθος καὶ ἀκρίβεια, ἐνῶ ἀπο-

* Ὁ Κωνσταντίνος Ἰω. Γεωργιάδης εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας, Νομικὸς Α.Π.Θ. καὶ ἐκπαιδευτικὸς στὸ Μουσικὸ Σχολεῖο Καβάλας.

¹ Ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὁ Κ. Γεωργιάδης ἀρθρογραφεῖ, προκειμένου νὰ συμβάλει στὴν ἐξομάλυνση ἐνὸς πραγματικοῦ προβλήματος ποὺ ἀγγίζει ἄμεσα τὴ δική του καθημερινὴ διδακτικὴ πράξη ὅποτε καὶ τὴ θεολογικὴ παιδεία τῶν μαθητῶν του. Ἡ ἐπίτευξη τῆς ιδεολογικῆς ἀποφόρτισης καὶ ἡ γεφύρωση ἐνὸς διχασμοῦ, ποὺ μεταλλάσσεται πλέον στὴν τάση ἀπαλλαγῶν ἀκόμη καὶ Ὁρθοδόξων μαθητῶν ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν, ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο του στόχο. Τὰ ὅποια κοινωνικά, θρησκευτικά, νομικά ἢ ἄλλου εἶδους διλήμματα εἶναι μὲν δεδομένα, ἀπομένει ὅμως νὰ ἀποδειχθοῦν ψευδῆ στὴν οὐσία τους μὲ ἄξονα τὴν κοινὴ ἔννοια τοῦ (Ὁρθοῦ) Λόγου. Ὡστόσο, ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ γράφοντος βρίσκεται ἄλλοῦ. Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς Θεολογίας μὲ τὴν ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ ταυτότητα τῆς «πρώτης φιλοσοφίας», ἀντὶ τῶν Θρησκευτικῶν ἢ τῆς Θεολογίας, δὲν καταλαμβάνει μόνον τὴν καταξίωση, πόσο μάλλον τὴν ἐπιβίωση ἐνὸς ἀντίστοιχου ἐπιστημονικοῦ πεδίου καὶ ἐνὸς συνεπαγόμενου μαθήματος. Συναντᾷ τὸν συνολικὸ κόσμο τῆς Παιδείας ποὺ ἀναζητᾷ ταυτόχρονα μιὰ «ἐπιστῆμη τῶν ἐπιστημῶν» ἢ ἓνα «μάθημα ὅλων τῶν μαθημάτων», γιὰ τὴν χαμένη σήμερα ἐνότητα τῆς γνώσης ὅσο καὶ τῆς συλλογικῆς καὶ ἀτομικῆς συνείδησης. Διαφορετικά, ἢ ὅποια ἄλλη λειτουργία τῆς Θεολογίας, ὑπ' αὐτὴν τὴν ὀνομασία της ποὺ χρησιμοποιεῖται σήμερα κάπως καταχρηστικά, ἀποτελεῖ ὑποτίμησὴ της.

καλύπτεται σὲ ἐπιτεύγματα ποὺ ὁ ἄνθρωπος τοῦ παρελθόντος δὲν θὰ μπορούσε κἂν νὰ φαντασθεῖ. Ἐδῶ ὅμως τὸ νόμισμα ἔχει διπλῆ ὄψη. Σὲ ἐπίπεδο κοινωνίας τὸ ὑλικοτεχνικὸ ὄφελος εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ἀκόμη καὶ οἱ ἐπιπτώσεις ἀγαθῶν ὅπως τῶν ψηφιακῶν μέσων πληροφόρησης καὶ ἐπικοινωνίας ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀμετροεπιτή χρήση τους. Ὡς πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ὄντοτητα ὡστόσο ἡ μονομερὴς ἐπιστημονικὴ ἐξειδίκευση ἔχει ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζεται ἡ οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ παρελθόντος καὶ αὐτοῦ τοῦ νεωτερικοῦ ἢ μετανεωτερικοῦ παρόντος. Εἶναι ἄλλο τὸ πρότυπο τοῦ *homo universalis*, ἐνὸς πολυδιάστατου ἢ πολυπράγμονος ἀνθρώπου ποὺ θὰ συνδεόταν ἔστω καὶ μακροσκοπικὰ μὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ φυσικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ του περιβάλλοντος καὶ ἄλλο ἢ περιχαράκωση σὲ ἕναν κλειστὸ κύκλο τῆς ὅποιας ἐπιστημονικῆς ἐξειδίκευσης, πόσο μάλλον ἰδεολογικῆς ὁμάδας.

Ὅμιλοῦμε λοιπὸν γιὰ μιὰ ἐξειδίκευση τῶν ἐπιστημῶν πού, ἐνῶ συνάμα εἶναι καὶ εὐλογία καὶ κατάρρα, ἀνακυκλώνεται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ μιὰ σύγχρονη παιδεία ποὺ λειτουργεῖ ὑπὸ ἀνάλογο πολιτισμικὸ πρότυπο. Ἐπ' αὐτοῦ, ἄξιο ἀπορίας εἶναι πῶς οἱ σύγχρονες ἐπιστῆμες, ἡ νεωτερικὴ σκέψη γενικώτερα, ἐνῶ ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὸν «ἑλληνα λόγο» μὲ ἄξονα τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν λαμβάνει τὸν ἴδιο τὸν συνδετικὸ κρίκο τῆς ὅλης αὐτῆς κληρονομιάς, τὴν κεφαλαιώδη ἐπιστῆμη, τὴ Θεολογία ὑπὸ τὴν αὐθεντικὴ τῆς ἔννοια καὶ θέση τῆς «πρώτης φιλοσοφίας»². Τὸ

2. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὶς ἔννοιες τόσο τοῦ «θεοῦ» ὅσο καὶ τῆς «θεολογίας», δικαιολογώντας πλήρως γιατί ἡ δευτέρη ἀποτελεῖ τὸ «ἀνώτατον γένος τῶν ἐπιστημῶν». Ἐνῶ ὅμως γιὰ τὴν ταυτοποίηση τῆς πρώτης ἐκφράζει τὴ δική του σχολή κατὰ τὸ περίφημο «νόησις νοήσεως νόησις», γιὰ τὴ δευτέρη μεταφέρει τὴν αὐτονόητη κοινὴ ἔννοια τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας: τὰ «γέννη» τῶν ἐπιστημῶν κατηγοριοποιοῦνται: α) στὸ «φυσικόν», δηλαδή τὴ γνώση τῶν «αἰσθητῶν ὄντων», οἱ μορφές τῶν ὁποίων ἀποτυπώνονται στὴν «ψυχὴ» μὲ τὶς ἴδιες τὶς αἰσθητές τους παραστάσεις, β) στὸ «μαθηματικόν», δηλαδή τὴ γνώση τῶν «νοητῶν» ἢ «καθολικῶν», τὰ ὁποῖα ἢ «ψυχὴ» μορφοποιεῖ

πλασματικά μέσω συμβολικών σχημάτων της Φιλοσοφίας και της Τέχνης, και γ) τό «θεολογικόν», όπου τό υποκείμενο της έρευνας είναι παράλληλα και τό αντικείμενό της. Στο άνώτατο αυτό επίπεδο γνώσης, ό «νοῦς», νοώντας ό ίδιος τόν έαυτό του, αδυνατεί είτε νά συλλάβει είτε και νά επιβεβαιώσει οίανδήποτε γνώση, καθώς λείπει τό οὐσιώδες εκείνο στοιχείο πού ένυπάρχει στά «γένη» τών «φυσικῶν» και τών «μαθηματικῶν» έπιστημῶν: περιγραφή τών ιδιωμάτων τοῦ όποιου όντος, πού συνιστᾶ τή γνώση, προχωρεῖ αναγκαία μέσα από τή σύγκριση «γένους» και «εἰδους», «όμοουσίου» ή «όμοειδοῦς» και «έτερουσίου» ή «έτεροειδοῦς». «Ένέργεια» όμως τοῦ «νοῦ», ό όποιος θά άποδιδόταν στη νεοελληνική ως ή εύρύτερη ανθρώπινη συνείδηση, με τί άλλο «όμοούσιον» ή «όμοειδές» του θά μπορούσε νά παραβληθεῖ όποτε και νά καταστει αντικείμενο γνώσης; Άρα, πρόκειται για κάτι έπιστημονικά προσιτό μόνον έπιφανειακά, χωρίς νά μπορεί κανείς νά υπεισέλθει στο έσωτερικό του.

Για τή σημασία πού λαμβάνει ειδικά στον Άριστοτέλη ό όρος «πρώτη φιλοσοφία», βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, «Ή θεολογία τοῦ Άριστοτέλη. Τό βιβλίό Λ' τών Μετά τά Φυσικά», έν Άριστοτέλης, Μετά τά Φυσικά, Βιβλίό Λ', Ζήτρος, Άθήνα 2015, σ. 267. L. Couloubaritsis, *Les fondements hénologiques de la métaphysique, έν Aristotle, On Metaphysics*, T. Pentzopoulou-Valalas and St. Dimopoulos (έκδ.), Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki 1999, σ. 92: «ή πρώτη φιλοσοφία δέν είναι πρώτη μόνο γιατί μελετᾶ τό όν ή όν, αλλά γιατί συμπεριλαμβάνει στην μελέτη τήν μελέτη τών όρων, τών προϋποθέσεων, οί όποιες καθιστοῦν δυνατή τήν μελέτη τοῦ όντος και οί όποιες άφοροῦν τό έν και τά πολλά». Άν και ό Θεός κατά τήν έκκλησιαστική παράδοση είναι άλλος από αυτόν τών «Έλλήνων σοφῶν», δέν μπορεί νά υποστηριχθεῖ πώς δέν έχουμε τόν ίδιο τρόπο αντίληψης τής πρώτης αρχής τοῦ παντός, ένός «Όντος» ή «Λόγου» πού ταυτοποιείται πλέον στο ιστορικό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ και τόν ονοματίζει, όπως έπίσης και περι τής θεολογίας έν είδει «πρώτης φιλοσοφίας».

«Θέσεις» και «άφαιρέσεις», ό «πολυώνυμος» και συνάμα «άνώνυμος» Θεός, καταλήγουν στην έξακρίβωση συγκεκριμένης ταυτότητας για τό αντικείμενο τής θεολογικής έρευνας, τό όποιο τελικά κάθε άλλο παρά άφηρημένα νοείται. Αυτό σηματοδοτεῖ και ή «χρήσις» τοῦ Διονυσίου Άρεοπαγίτου: «ό Θεός και διά γνώσεως γινώσκειται και δι' άγνωσίας, και έστιν αὐτοῦ και νόησις και λόγος και έπιστήμη και έπαφή και αἴσθησις και δόξα και φαντασία και όνομα και τάλλα πάντα», για τό όποιο βλ. Γρηγορίου Παλαμά, Β' Πρὸς Βαρλαάμ, έν Π. Κ. Χρήστου (έκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά, Άπαντα τά έργα*, τόμ. 1, Πατερικά έκδόσεις «Γρηγόριος ό Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 524₃₀–526₃. Ασφαλώς, ή κρίσιμη για τή θεολογία τής Έκκλησίας διάκριση είναι αυτή μεταξύ «θείας οὐσίας» και «ένεργείας», ή όποια όμως έκλαμβάνεται ως «έπινοία θεωρητή» και όχι «τοῖς πράγμασι», άφοῦ κάθε

άλλο παρά μπορεί να ύπονοηθεί ή αντικειμενική ύπαρξη δύο θεῶν, ὑπὸ μία προσωποποίηση τῆς «οὐσίας» καὶ τῆς «ἐνεργείας» του. Προέχει ἡ ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, πού, ἐπειδὴ εἶναι ταυτόχρονα «ἀπρόσιτος» στὴ γνώση ὅσο ὅμως καὶ «προσιτός» μὲ «χαρακτηριστικὰ ἰδιώματα», δύναται νὰ περιγραφεῖ μέσα ἀπὸ ἀνάλογα συμβολικὰ σχήματα, ἀπολύτως ἀντιφατικὰ κατὰ τὰ δεδομένα τῆς κτίσεως ὅπως φέρ' εἰπεῖν τὸ «ἀχώρητος παντί» καὶ «χωρητὸς ἐν μήτρα τῆς Παρθένου», τὸ «ἀμέθεκτος» καὶ «μεθεκτός», τὸ «ἀπαθὴς τῇ θεότητι» καὶ «παθητὸς σαρκί». Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ καινὴ περὶ Θεοῦ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας στὴν παγκόσμια σκέψη. Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν πρόκειται γιὰ θεὸ πού ἀπαντᾷ στοὺς Ἕλληνας σοφοὺς, μὲ ἐπίκεντρο αὐτὸν τοῦ Ἀριστοτέλη, στὸν ὁποῖο ἕνας Γρηγόριος Παλαμᾶς εἶναι σὰν νὰ διαμηνύει: «εἶναι καὶ αὐτὸ ὁ θεός, ὁ νοῦς, ἀλλὰ ὄχι μόνον αὐτό». Προέχει ὅτι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας δὲν παύει νὰ εἶναι ἡ κοινὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου πού, ἐνῶ οἱ ἀρχές της καταγράφονται στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία μὲ ἄξονα τὸν Ἀριστοτέλη, ἀναμορφώνονται στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες, ἔχοντας ἢ «νόησις» μιὰ νεώτερη «αἰσθησιν» τῆς πραγματικότητας, ἔπειτα ἀπὸ τὶς νέες μετὰ Χριστὸν ἱστορικὲς παραστάσεις τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἦν' αὐτὲς τὶς ἐρμηνευτικὲς προϋποθέσεις ἤχει παράδοξα ὁ γενικὸς ἀφορισμὸς ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι «τελείως ξένη» πρὸς τὸ «πνεῦμα» τοῦ χριστιανισμοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ἡ θεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη*, σσ. 291, 312, ὑπὸ τὸν ὄρο πὼς ὑποδηλώνεται ὄχι ἡ αὐτονόγη ἐτερότητα τοῦ θεοῦ μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν φιλοσοφίας, ἀλλὰ ἡ ἐγκατάλειψη μιᾶς παράδοσης ὀρθολογικοῦ τρόπου σκέψης, πού ὀδηγεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ στὴν ταυτοποίηση τῆς θείας ἀρχῆς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ὄρο «ἰουδαιοχριστιανικὸς θεός», γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. ὁ.π., σσ. 18, 25-26, καὶ ἔναντι τοῦ ὁποῖου τίθενται τὰ ρητορικὰ ἐρωτήματα: α) εἶναι δυνατὸν μιὰ αὐστηρὰ μονοθεϊστικὴ ἰουδαϊκὴ παράδοση ἐκτὸς τῶν Προφητῶν νὰ ὀραματίσθηκε ποτὲ ἕναν θεὸ ὡς «Τριάς ἐν Μονάδι» ἢ «Μονὰς ἐν Τριάδι», ἢ ἕναν Μεσσία μὲ τὴ «διπλόην» τῆς «θείας τε καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως» καὶ β) αὐτὴ ἡ ἀριθμολογία ὡς τρόπος ἐκφορᾶς τῆς τριαδολογικῆς καὶ χριστολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας τί ἄλλο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι παρά μιὰ ἀναδίπλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου στὴν κωδικοποίηση τῆς μετὰ Χριστὸν «αἰσθήσεώς» του σὲ συμβολικὰ σχήματα τῆς «νοήσεως», ὅπου ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ μιὰ νέα ἱστορικὴ παράσταση πού στοὺς προηγούμενους αἰῶνες δὲν μπορούσε νὰ ληφθεῖ ὑπόψη; Στὸ γενικώτερο αὐτὸ ζήτημα ἔγκειται ἢ ἀπὸ μέρους τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου «χρήση» τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: «τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησία μέση Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἑλληνισμοῦ τυγχάνουσα», γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Μ. Βασιλείου, *Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείου καὶ τῶν Ἀνομοίων* Mansi 13, 273BCD. PG 31, 605D-608A, ἄλλως «μάχεται ἰουδαϊσμὸς ἑλληνισμῶ, καὶ ἀμφότεροι

Χριστιανισμῶ», για τὸ ὁποῖο βλ. ὀ.π. Mansi 13, 72AB. PG 31, 600B. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τόσο «ἰουδαϊκὴ» ὅσο καὶ «ἐλληνικὴ», ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τίποτα ἀπὸ τὰ δύο, οὔτε μόνον «μονοθεΐα» οὔτε μόνον «πολυθεΐα».

Στὴν ἀποψη περὶ τοῦ ἀλλοτριῦ «πνεύματος» τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι αὐτῆς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας δὲν ἀρκοῦν ὡς ἀπάντηση παραδείγματα ὅπως αὐτὸ τοῦ συγκεκριμένου διαλόγου μεταξὺ Παλαμᾶ καὶ «Ἑλλήνων σοφῶν» ποὺ ἐξετάζεται σὲ ἀπόσπασμα τῆς στ' παραγράφου τοῦ παρόντος ἄρθρου ἢ ἐνὸς Αὐγουστίνου Ἰππῶνος ποὺ χαρακτηρίζει τὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡς *naturalis* ἢ *physica*, δηλαδὴ θεολογία τῶν φιλοσόφων, κατὰ τὴν κλασικὴ διάκριση τῆς *theologia tripartita*, γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν πηγὴ αὐθεντικῆς καὶ συστηματικῆς ἐξέτασής της. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα, ἐνδεικτικὰ βλ. M. von Albrecht, "Latin Literature and Roman Scholarship", ἐν I. Taifacos (ἐκδ.), *The Origins of European Scholarship: The Cyprus Millennium International Conference*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden GmbH 2006, σ. 68, "While Varro separates state religion from mythology, Augustine insists on their closeness to each other; myth and polytheism are inseparable. As for natural philosophy (*theologia physica* or *naturalis*), Augustine accepts its truthfulness, although he prefers Platonic Philosophy to Varro's Stoic views... It is not surprising that Augustine is much more critical of Roman state religion than Varro... Christianity was not afraid of scholarship and science but heavily relied on the liberating force of intellectual pursuits... It might be worth considering that both the great builders of the Roman State and of the Christian Church deliberately relied on scholarship and intellectuals qualities rather than on the shaky ground of racial or warlike emotions".

Στὸ ὅτι ἡ σύγχρονη ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἔρευνα δὲν προβληματίζεται καὶν γιὰ τὸ ἂν ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ *theologia naturalis* στὴ φύση της, τίθεται ἡ ἀκόλουθη σειρὰ ρητορικῶν ἐρωτημάτων: α) δίχως τὸν κοινὸ τόπο τοῦ Λόγου, μὲ τίς ἀρχές καὶ τοὺς κανόνες του, πῶς μπόρεσε ἡ Ἐκκλησία νὰ διεξαγάγει ἕναν μακραίωνα διάλογο μὲ τὴν ἀνθρωπότητα γενικώτερα, εἰδικὰ δὲ μὲ τὴν ἐλληνικὴ σκέψη; Ἐξ ἀντιδιαστολῆς, μήπως ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀνέπτυξε διάλογο μὲ τὸν ἀρχαιοελληνικὸ παγανισμό καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἐνῶ παρόμοια ἔως καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι Πατέρες τῆς Ὀθωμανικῆς περιόδου δὲν συνωμίλησαν ἄμεσα καὶ ἐκτενῶς εἴτε μὲ τὴ Μεταρρύθμιση εἴτε μὲ τὸν Διαφωτισμὸ; Ποῦ ἔβρισκαν λοιπὸν ἔδαφος καὶ συζητοῦσαν οἱ ἄνθρωποι, μὲ βάση ποιὰ κοινῶς ἀποδεκτὰ κριτήρια ὀρθότητος; β) ἐὰν μιὰ *theologia naturalis* υἱοθετεῖται ρητὰ καὶ συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου Ἰππῶνος, πόσο περισσότερο θὰ ἀναπτύσσεται στοὺς ἐλληνοφώνους Ἀλεξανδρινούς, Ἀντιοχειανούς καὶ Καππαδόκες Πατέρες, μεταγενέστερα δὲ στὴν πλειάδα τῶν μεσοβυζαντινῶν

πρόβλημα ἀσφαλῶς καὶ δὲν εἶναι ἂν οἱ ἄνθρωποι τῶν διαφόρων ἰδεολογικῶν, ἐθνικῶν ἢ πολιτισμικῶν ἑτεροτήτων συμφωνοῦν ἢ διαφωνοῦν μεταξύ τους κατὰ τὴ σημασία τοῦ «ὀμοδόξου» τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ ἂν μποροῦν νὰ συνεννοηθοῦν, ἂν δηλαδὴ κατὰ τὸ «ὀμονοεῖν» ἀποκοτῶν στοιχειωδῶς κοινὸ κώδικα λογικῶν ἀρχῶν καὶ ἐπικοινωνίας, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὸς μεταβάλλει κάπως τὸ περιεχόμενό του στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο³.

καὶ ὕστεροβυζαντινῶν; Ἐὰν ἐν γένει στὸ Βυζάντιο ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἔντονα τὶς ὀψεις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς, ἔχει παύσει νὰ εἶναι πρῶτιστα ἐμφιλόσοφος; Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ «Εἷς ἐν Τριάδι Θεός», ποῦ λατρεύεται ὡς ἡ θρησκεία τῆς Πόλεως, ἔχει παύσει πρωτογενῶς νὰ προσεγγίζεται ἕλλογα; γ) ἀκόμη καὶ ἡ κατηγοριοποίηση μεταξύ Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἐκκλησιαστικῶν πατέρων ἢ συγγραφέων δὲν εἶναι σχετικὴ καὶ ὀριακὴ, φθάνοντας νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἐντάξει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κλασικῆς παραδείγματα ὅπως αὐτὰ τοῦ Ὀριγένους καὶ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ποῦ ὁ δεῦτερος, ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος τῆς πατρότητας τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν, διατρέχει τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ὡς «πατὴρ πατέρων»; Τέτοια λοιπὸν ἱστορικὰ ἀναστήματα τί εἶναι, σύμφωνα μὲ μιὰ διασπασμένη σήμερα φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ ματιὰ; Ἀκόμη δὲ καὶ οἱ Καππαδόκες φερ' εἰπεῖν Πατέρες κατὰ πόσον ὑπὸ τὴ χριστιανικὴ τους ιδιότητα ἔχουν παύσει νὰ εἶναι συνάμα καὶ γνήσιοι συνεχιστὲς τῆς ἑλληνικῆς σκέψης; Στὴν ὑπόθεση ὅτι ἕνας Ἀριστοτέλης ζοῦσε μετὰ Χριστὸν ὡς χριστιανός, θὰ ἔπαυε αὐτόματα σήμερα νὰ θεωρεῖται «Ἑλλήν φιλόσοφος» καὶ μάλιστα ὁ κατ' ἐξοχίαν; δ) τὸ μεῖζον μεταξύ ὄλων δὲν εἶναι ἡ ἑλληνοφωνία, στὴν ὁποία γλῶσσα δὲν σημαίνει μόνον κώδικα ἐπικοινωνίας ἀλλὰ καὶ τρόπο σύλληψης τῆς πραγματικότητας; Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι κοινὸς τόπος μεταξύ Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἐκκλησιαστικῶν πατέρων; Ἀκόμη δὲ περισσότερο δὲν προέχει ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος τοῦ *homo universalis*, ποῦ ἐνῶ συνδέει φιλοσόφους καὶ πατέρες διαχωρίζει ἐμᾶς ὡς ἀνθρώπους τῆς νεωτερικότητας καὶ μετανεωτερικότητας καὶ μιᾶς συναφοῦς ἐξειδίκευσης καὶ περιχαράκωσης τῆς γνώσης, ὥστε νὰ μᾶς λείπει ἡ μακροσκοπικὴ ματιὰ, ἡ ἐμφιλόσοφος γενικὴ ἐποπτεία καὶ σύλληψη τοῦ θεοῦ, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου; Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο εἶναι καὶ τὸ ζητούμενο σήμερα αἶτημα Παιδείας, δίχως νὰ ἔχει σημασία ἂν ἕνα σχετικὸ μαθησιακὸ ἀντικείμενο θὰ ὀνομασθεῖ «πρῶτη φιλοσοφία», «θεολογία», «ὄντολογία» ἢ σὲ ποιὸν ἀνήκει καθεμὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς λέξεις, τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφία ἢ τὸν χριστιανικὸ μεσαίωνα, καὶ τί νόημα λαμβάνει στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρᾶγμα.

3. Γιὰ τὶς διακριτὲς σημασίες μεταξύ τοῦ «ὀμονοεῖν» καὶ τοῦ «ὀμοδόξου», βλ. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 9, ἐν Im. Bekker (ἐκδ.), *Aristoteles*,

Εἶναι λοιπὸν δεδομένα τὰ ἐντυπωσιακὰ ἐπιτεύγματα τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων, ὅπως δεδομένη ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μεταξὺ τους περιχαράκωση, κατὰ τὴν ὁποία συμβαίνει συχνὰ ἄνθρωπος μὲ ἄνθρωπο νὰ ἀδυνατοῦν ὄχι ἀπλῶς νὰ συμπορευθοῦν σὲ διεπιστημονικὰ ζητήματα ἀλλὰ καὶ νὰ βροῦν κοινὴ γλῶσσα συνεννόησης, ἀρχικὲς καὶ τελικὲς κοινὲς ἔννοιες. Ἡ ἐνότητα λοιπὸν τῆς γνώσης, ποὺ συνεπάγεται καὶ τὴν ἐνότητα τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς συνείδησης, εἶναι τὸ ζητούμενο τῆς σύγχρονης δημόσιας παιδείας μέσῳ μιᾶς προτεινόμενης (μετα)επιστήμης τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν ὑπάρχει ἤδη ἓνα σχολικὸ μάθημα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀναλάβει αὐτὸν τὸν ρόλο ἢ ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ βρεθεῖ ἓνα νέο. Ἐπιπλέον, διατυπώνεται τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ Θεολογία σὲ μιὰ διαχρονία τῆς ποὺ καλύπτει τοῦλάχιστον τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα καὶ τὸν χριστιανικὸ μεσαίωνα, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴ νεωτερικὴ διάσπαση Λόγου καὶ Πίστεως, ἦταν κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζητούμενο.

Β. Ἡ διακριτὴ περιοχὴ τοῦ ἐπιστητοῦ τῆς Θεολογίας ὡς «πρώτης φιλοσοφίας» κατὰ τὸ ἀριστοτελικὸ πρότυπο – μιὰ θεολογικὴ ἐπιστήμη καθαυτῆ, πρὶν ἀπὸ τὴ μορφοποίησή της στὶς κρατούσες θεωρίες της

Ἄνθρωπος καὶ κοινωνία, ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ συνείδηση, ἐπιζητοῦν σήμερα μιὰ ἐπιστήμη ὅλων τῶν ἐπιστημῶν, ἀντίστοιχα δὲ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα ἓνα μάθημα ὅλων τῶν μαθημάτων, ποὺ θὰ κινεῖται στὴν ἀκόλουθη σειρὰ γνωσιολογικῶν συνάμα δὲ καὶ ὑπαρξιακῶν ἐρωτημάτων:

α) Ὑπάρχει μιὰ πρώτη ἀρχὴ τοῦ σύμπαντος, ὡς συνεκτικὸς τοῦ δεσμός, ποὺ ἐκεῖ ταυτοποιεῖται ἓνας θεὸς ποὺ πόρρω

ἀπέχει ἀπὸ τὸ νεωτερικὸ πρότυπο τοῦ «Ἵπερτάτου ὄντος»⁴; Ἄν δὲν ὑπάρχει, πῶς τὰ ὄντα συνδέονται μεταξύ τους; Ἄλλως, πῶς τὸ σῦμπαν ὑπάρχει ὡς ἐνιαῖος ὀργανισμὸς; Ὡς συνέπεια σὲ

4. Στὴν πρώτη σειρὰ ἐρωτημάτων καὶ στὸ περιβάλλον τῆς ἐλληνικῆς σκέψης στὴ διαχρονία τῆς δὲν χωρᾶ ἀρνητικῆ ἀπάντησης: μπορεῖ μὲν νὰ ποικίλλουν οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴ φύση τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ οὐδέποτε τίθεται ἡ ὑπαρξή του ὑπὸ ἀμφισβήτηση, ἐφ' ὅσον δὲν νοεῖται γιὰ τὸ σῦμπαν νὰ μὴ συνέχεται ἀπὸ θεῖον δεσμὸ. Αὐτὴ ἡ ὄντοθεολογία δὲν παύει οὔτε ἔπειτα ἀπὸ τὶς μεταχριστιανικὲς ἱστορικὲς παραστάσεις τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ἴδιος ἔλληνας λόγος ἀναμορφωμένος στὸ πλαίσιο τῆς Ἐκκλησίας ταυτοποιεῖ πλέον τὸν Θεὸ Λόγο στὸ ἱστορικὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τὸν περιγράφει μέσα ἀπὸ πρωτότυπα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας συμβολικὰ σχήματα, ὅπως τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀφαιρέσεων κατὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη ἢ καὶ μιὰ συμβολικὴ ἀριθμολογία κατὰ τὴ συνοδικὴ ὁμολογία. Σὲ κάθε περίπτωση, ὁμιλοῦμε γιὰ τὸ ἐπιστημολογικὸ μοντέλο τῆς «πρώτης φιλοσοφίας» ὅπως ἀπαντᾷ στὸν Ἀριστοτέλη καί, ἔστω ἀναπροσαρμοζόμενο, ἔχει τὴ συνέχειά του στὴν ἐλληνοφώνη καὶ λατινόφωνη μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ σκέψη. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ αὐθεντικὴ φύση τῆς Θεολογίας, μὲ τὸ διακριτὸ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες ἀντικείμενό της, τὸν Θεό. Ἄλλιως, θὰ γινόταν λόγος γιὰ περιφερειακοὺς τῆς ἐπιστημονικοὺς τομεῖς, ὅπως π.χ. γιὰ Φιλοσοφία ἢ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας, Θρησκευσιολογία, Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἢ Παιδαγωγικὴ κ.τ.λ. Ἄν καὶ τὸ οὐσιῶδες ζήτημα εἶναι μὲ τί εἶδους θεὸ φθάνει νὰ ἀντιπαρατεθεῖ ἡ νεωτερικὴ σκέψη καὶ ἐν τέλει αὐτὸν νὰ ἀμφισβητήσῃ ἢ τοῦλάχιστον νὰ θέσῃ στὸ περιθώριο, διαμορφώνοντας τὴν ἀνάλογη φιλοσοφία τοῦ σύγχρονου σχολείου, ἐρωτᾶται ἐὰν ἡ Θεολογία ἐγκαταλείπεται ἢ ἂν οὐσιαστικὰ παραμένει ὑποδηλούμενη μέσα ἀπὸ ἄλλες ὀνομασίες ὅπως π.χ. Λογικὴ, Θεωρητικὴ Φυσικὴ, Ἐπιστημολογία κ.τ.λ. Οὕτως ἢ ἄλλως προέχει τὸ ὑποκείμενο ἄνθρωπος, ποὺ διὰ τῆς «αἰσθήσεως» καὶ τῆς «νοήσεως» του θὰ κινηθεῖ ὄχι μόνον σὲ κάθε τομέα ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο τοῦ ἐπιστητοῦ, προσεγγίζοντας μίαν θεῖαν συνεκτικὴν ἀρχή, ποὺ τελικὰ θὰ τὴν ἀποδεχθεῖ εἴτε ὡς ἀντικειμενικὴ εἴτε ὡς διῦποκειμενικὴ πραγματικότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ γνωστικὴ ἀναζήτησις σὲ ἐπίπεδο θεολογίας ἢ μεταφυσικῆς δὲν παύει, φθάνοντας εἴτε στὴν κατάφαση εἴτε στὴν ἀρνηση. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ ἓνας θεῖος συνεκτικὸς δεσμὸς τοῦ κόσμου γινόταν δεκτὸς μόνον «ἐπινοία», πλασματικὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ μόνον γιὰ τὴ συνοχὴ τοῦ ἐπιστητοῦ, δὲν θὰ μπορούσε καὶ πάλι νὰ ἀποφευχθεῖ μιὰ πρώτη ἐπιστημολογικὴ ἀρχή, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐκκινούσαν καὶ στὴν ὁποία θὰ κατέληγαν μετεπιστημονικὰ ὅλες οἱ ἐπιστῆμες. Τί ἄλλο ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν μπορεῖ φερ' εἰπεῖν νὰ εἶναι ὁ «ὑπερβατικὸς ἰδεαλισμὸς» τῶν *a priori* ἀρχῶν τοῦ καντιανοῦ «Καθαροῦ Λόγου»;

αὐτὴ τὴν κοσμικὴ ἐνότητα, ἐπιβάλλεται οἱ διάφορες ἐπιστῆμες νὰ λειτουργοῦν ὡς κλάδοι μιᾶς ὄντοθεολογίας ὡς «πρώτης φιλοσοφίας», ὅπου θὰ βρίσκουν καὶ τὴ μεταξὺ τους σύνδεση;

β) Ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἄρνηση μιᾶς ἀντικειμενικᾶ ὑπαρκτῆς θείας ἀρχῆς σύμφωνα μὲ τὴ νεωτερικὴ σκέψη, κατὰ πόσον μπορεῖ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὴν προϋποθέτει ἔστω καὶ συμβολικᾶ; Ἐὰν ὁ ἴδιος δὲν ἐπιμερίζει καὶ δὲν ἀνασυνθέτει τὴ γνώση σὲ μερικῆς καὶ καθολικῆς ἔννοιες ἀντίστοιχα, πῶς ἀλλιῶς μπορεῖ νὰ τὴν προσλαμβάνει;

Ἡ ὑποβολὴ καὶ μόνο τῶν παραπάνω ἐρωτημάτων καὶ ἡ διαλεκτικὴ τους διαχείριση θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα μιᾶς κεφαλαιώδους γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐπιστῆμης καὶ ἐνὸς ἀντίστοιχα κεφαλαιώδους σχολικοῦ μαθήματος. Τὸ πῶς θὰ ὀνοματιζόταν, ὡς Ἐπιστημολογία φερ' εἰπεῖν ἡ Λογικὴ, ἀποτελεῖ παρεπόμενο ζήτημα. Τὸ μείζον εἶναι ὅτι οὐσιαστικᾶ ἡ ἀναγωγὴ καὶ πάλι στὴ Θεολογία θὰ γινόταν, καθὼς ὅ,τι ὑποδηλώνεται εἶναι ἡ ἔρευνα ἐνὸς ἀπολύτου, μιᾶς πρώτης ἀρχῆς τοῦ παντός, τοῦ θεοῦ δηλαδὴ ὑπὸ τὴν εὐρεία του αὐτῆς ἔννοια καὶ σὲ ὅ,τι καὶ ἂν αὐτὸς τελικᾶ μπορεῖ νὰ ταυτοποιηθεῖ. Αὐτὴ ἄλλωστε δὲν ἦταν διαχρονικᾶ ἡ φύση καὶ θέση τῆς, μὲ ἐκκίνησή τῆς τὴ συνώνυμη «πρώτη φιλοσοφία» τοῦ Ἀριστοτέλη, συνέχειά τῆς τὸν ἑλληνόφωνο καὶ λατινόφωνο χριστιανικὸ Μεσαίωνα ἕως καὶ τὶς σημερινῆς ἰσχνῆς ἀπόπειρες ἐπαναφορᾶς τῆς; Ἀλλιῶς, ὡς σκιῶδες ἀπομεινάρι αὐτοῦ τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος τῆς, γιὰτί νὰ ὑπάρχει;

Πέραν τοῦ ὅτι ἡ ἔλλειψη συνεκτικοῦ δεσμοῦ μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν εἶναι σήμερα δεδομένη, προέχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴ νοητικὴ του λειτουργία, ποὺ διακρίνεται ἐξ ἴσου καὶ στὴ θεολογικὴ, καὶ ἡ ἀτροφία του στὸ ἐπίπεδό του αὐτό. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση του ἀναπτύσσει τὴ σκέψη του σὲ κάθε ἔκφραση τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅπως π.χ. στὴ φιλολογικὴ, τὴ μαθηματικὴ καὶ τὴ νομικὴ, ἐνῶ ἔρχεται ἡ Πολιτεία θεσμικᾶ μὲσῶ τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης νὰ τοῦ προσφέρει τὴν ἔγκυρη γνώση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς ἰκανότητος ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ ἐπιστητοῦ. Τί ἰσχύει ὡστόσο γιὰ τὴ

θεολογική του σκέψη⁵; Μήπως ήδη από την εφηβική του ηλικία δέν τον άπασχολεί έντονα τὸ ζήτημα τοῦ θεοῦ, τὰ ὑπαρξιακὰ έν γένει ζητήματα, ὡστε νὰ αναζητεῖ ένα ὀρθολογικὸ πλαίσιο συλλογισμοῦ καὶ διαλόγου, τὸ ὁποῖο, ἂν δέν καταλήγει πάντοτε σὲ πειστικὲς γιὰ τὸν νοῦ του ἀπαντήσεις, δέν τοῦ ἀποστειρώνει τοῦλάχιστον τὴν κριτικὴ σκέψη; Ἐν ὀλίγοις, τὸ ἐρώτημα εἶναι: ὀφείλει ἡ Πολιτεία νὰ καλύψει θεσμικὰ τὴ μορφωτικὴ αὐτὴ ἀνάγκη στὸν χῶρο τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης, προσφέροντας ένα μάθημα Θεολογίας χωρὶς προκαθορισμένη ὁμολογιακὴ ἢ μονοφωνικὴ κατεύθυνση ἀλλὰ ἀποσκοπώντας έντὸς τῶν ὀρίων τοῦ Λόγου στὴν καλλιέργεια καθ' αὐτῆς τῆς κριτικῆς σκέψης ἐκάστου μαθητῆ, σὲ ὅποια δόγματα καὶ ἂν αὐτὴ ἐλεύθερα γιὰ τὸν καθένα καταλήγει; Ἄν παράλληλα τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν δέν ἀναλαμβάνει συνειδητὰ αὐτὸν τὸν ρόλο έν εἶδει «πρώτης φιλοσοφίας», μήπως πρέπει νὰ ἐφευρεθεῖ ένα ἄλλο μάθημα ποῦ νὰ ἰδιοποιηθεῖ καὶ τὸ ὄνομα τῆς Θεολογίας στὴν κλασικὴ καὶ κυριολεκτικὴ τῆς αὐτῆ σημασία; Διαφορετικὰ εἶναι μοιραῖο ὁ μαθητῆς νὰ κινηθεῖ σ' αὐτὴν τὴν ἐκ φύσεως θεολογικὴ του ἀναζήτηση ἐκτὸς σχολείου.

Στὴν ὄλη αὐτὴ συζήτηση τὸ πρῶτο καὶ κύριο ἀξιολογικὸ μέτρο εἶναι ὁ προσανατολισμὸς τῆς γνώσης στὸν ἴδιο τὸν «θεό», ὑπὸ τὴν εὐρεῖα έννοια τοῦ ἀπολύτου, ἂντὶ τῆς θρησκείας. Αὐτὸ ἄλλωστε ἰσχύει σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἀκριβῆ ἐτυμολογία τῆς λέξης «θεολογία» ὅπως καὶ τὸν ὁμώνυμό τῆς ἐπιστημονικὸ κλάδο, ποῦ ἂν καὶ φέρει τὴν ἴδια ὀνομασία, καλεῖται έν συνεχείᾳ καὶ ἀντιφατικὰ νὰ διδάξει μάθημα Θρησκευτικῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ πρόταξη τῆς Θεολογίας φέρει ἀντιπαράθεσεις, ὅπως αὐτὴ μεταξὺ Θρησκευτικῶν καὶ Θρησκευσιολογίας, σὲ δεῦτερη μοῖρα. Τί μαθησιακὴ ἄλλωστε ἀξία μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ μονοφωνικὴ ἢ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ποσοτικῶν διαφορῶν μεταξὺ θρησκείων ἢ χριστιανικῶν Ὅμολογιῶν σὲ θέματα ὅπως ἡ νηστεία, τὸ λατρευτικὸ ἔθιμοτυπικὸ, τοῦ ἂν οἱ κληρικοὶ εἶναι ἄγαμοι ἢ ὄχι καὶ τί εἶδους ένδυμασία φέρουν, ἂν διοικοῦνται

5. Βλ. Παράρτημα Α'.

ἀπὸ τὸν «ἀλάθητο Πάπα» ἢ ἀπὸ «μὴ ἀλάθητο Ὁρθόδοξο Δεσπότη», ἐὰν ὅλα αὐτὰ μαζὶ μὲ κάθε ἄλλη ἔκφραση τοῦ πολιτισμοῦ, πέραν τῆς θρησκευτικῆς, δὲν ἀνάγουν συμβολικὰ σὲ «θεῖον ἀρχέτυπον τοῦ παντός»; Εἶναι σὰν νὰ προτείνεται στὸ σχολεῖο π.χ. ἡ Ἀστρονομία καὶ ἀντὶ τῶν ἄστρον καὶ τῶν πλανητῶν νὰ τίθενται ὡς ἀντικείμενο γνώσης τὰ μέσα παρατηρήσεώς τους.

Γ) Πρόταση εἰσαγωγῆς τῆς Θεολογίας ὡς αὐτόνομου μαθήματος στὴ δημόσια ἐκπαίδευση

Ἀποσαφηνίζεται πλέον ὅτι μὲ τὴν παροῦσα εἰσήγηση προτείνεται γιὰ τὴ σύγχρονη δημόσια ἐκπαίδευση ἓνα μάθημα Θεολογίας, τὸ ὁποῖο θὰ ἀντικαθιστᾶ ἢ θὰ κινεῖται ἀνεξάρτητα πρὸς ἓνα μάθημα ποῦ τοῦλάχιστον κατὰ τὸ τυπικὸ δίκαιο τοῦ ἀρθροῦ 16 τοῦ Συντάγματος ἀποσκοπεῖ στὴν καλλιέργεια μιᾶς «θρησκευτικῆς συνείδησης» ποῦ ὡς νομικὸς ὅρος ἐξακολουθεῖ στὴ Νομολογία νὰ ἐρμηνεύεται στενά, ἐγκλωβιζόμενος μεταξὺ Θρησκευτικῶν καὶ Θρησκευσιολογίας⁶. Εἶναι ἄλλο ὁ θεὸς

6. Μόλις χρειάζεται νὰ διευκρινιστεῖ πὼς εἶναι ἄλλο τὸ γενικώτερο συνταγματικὸ ζήτημα τῆς σχέσεως μεταξὺ Πολιτείας καὶ μιᾶς Ἐκκλησίας (ὑπὸ τὴν ὁποία ἐννοεῖται εὐρύτερα ὁ πολιτισμικὸς πυρήνας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ ὄχι στενά τὸ ΝΠΔΔ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος) καὶ ἄλλο τῶν ἐπιμέρους συνταγματικῶν ζητημάτων, ὅπως ἐν προκειμένῳ αὐτὸ τοῦ Μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν. Τὸ πρῶτο βγαίνει ἀπὸ τὰ στενά ὅρια τοῦ Συντάγματος ἢ μᾶλλον ὀρίζει ἱστορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα τῶν Ἑλλήνων. Πρόκειται γιὰ τὰ Σύμβολα τῆς Πόλεως, ὅπως τὸν Σταυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Σημαίας καὶ κυρίως τὸ Προοίμιον τοῦ Συντάγματος «Εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος», τὰ ὁποία ἀκόμη καὶ ὅσοι τὰ ἐκλαμβάνουν δίχως τὸ μεταφυσικὸ τους ὑπόβαθρο, ἀλλὰ μὲ τὴν ἠθικὴ ποῦ ἀποπνέουν, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἐκπολιτίζονται μὲ βάση αὐτά. Ἦδη οἱ πρόσφατες Ἀποφάσεις Ὁλ. ΣτΕ 660/2018 καὶ Ὁλ. ΣτΕ 926/2018, ἐπεκεντρώνοντας τὸ σκεπτικὸ τους καὶ στὸ Προοίμιον τοῦ Συντάγματος, ἀναπτύσσουν μιὰ παρόμοια πολιτικὴ Θεολογία. Διαβάζοντας κανεὶς τὸ παρὸν ἄρθρο θὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ συλλογιστικὴ τοῦ γράφοντος σ' αὐτὴν τὴν κοινῶς συμπεφωνημένη συλλογικὴ συνείδηση ἐδράζεται, ποῦ συνιστᾶ καὶ τὴν «πόλιν» καὶ ὄχι ἀπλῶς τὸ «πολίτευμα». Αὐτὸ ἰσχύει τόσο

μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ἀπολύτου ὡς διακριτοῦ ἀντικειμένου γνώσης καὶ ἄλλο τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο. Ἡ ἀναγκαιότητα ἐνὸς τέτοιου σχολικοῦ μαθήματος ἐξετάσθηκε μόλις παραπάνω, μὲ κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς τὴ διασπασμένη κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξειδίκευση συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ συνείδηση ὅσο καὶ μιὰ νοητικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ διακρίνεται ἐξ ἴσου ἢ μᾶλλον πρωταρχικὰ στὴ θεολογικὴ. Προέχει ἀσφαλῶς τὸ τί θὰ διδασκόταν σὲ ἓναν ἀρχικὸ πυρῆνα τοῦ μαθήματος αὐτοῦ ὑπὸ ἓνα ἀντίστοιχο φιλοσοφικὸ πλαίσιο, ἐνῶ ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς περαιτέρω μαθησιακῆς του ὕλης κατὰ τὶς πολιτισμικὲς καὶ παιδαγωγικὲς κατὰ περίπτωσιν προϋποθέσεις ἔπεται ὡς δευτερογενὲς ζήτημα. Ἡ ὅλη συζήτηση περιστρέφεται λοιπὸν γύρω ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα: α) τί λείπει ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, β) κατὰ πόσον ὀφείλει τὸ σύγχρονο σχολεῖο νὰ ἀνταποκριθεῖ σ' αὐτὴν τὴν ἔλλειψη καὶ πῶς; καὶ γ) μήπως τὸ ἐλλεῖπον ἐνυπάρχει ἤδη στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς Θεολογίας κατὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ μεσαιωνικὴ ἱστορικὴ τῆς διαδρομῆς, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴ νεωτερικὴ σκιάδῃ συνέχειά της;

Τὸ περιγραφόμενον θεολογικὸ μοντέλο ἀντὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ θρησκευτολογικοῦ θὰ ἦταν συνεπὲς καὶ πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἀληθῆ χαρακτήρα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ δὴ τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τοῦτο: καθὼς δὲν εἶναι μόνον θρησκεία ἀλλὰ καὶ φιλοσοφία καὶ κοινωνιολογία καὶ πολιτειολογία καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο, ἓνα φαινόμενο ποὺ καλύπτει ὀλοκληρωτικὰ κάθε ἔκφραση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἰδικὰ δὲ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, εἶναι ἄδικο νὰ μὴν ἐξετάζεται ὑπὸ ἓνα εὐρύτερο ἐπιστημολογικὰ χαρακτηριστῆρα⁷. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι

γιά τὴν προστασία τοῦ δικαιώματος τῆς «θρησκευτικῆς ἐλευθερίας» ὅσο καὶ γιά τὴν πρόταση νομικῆς ἐρμηνείας τῆς «θρησκευτικῆς συνείδησης» ὡς «θεολογικῆς», ἔλλογης δηλαδὴ, κατὰ τὴν παρουσιαζόμενη στὴν Ε' παράγραφο τοῦ παρόντος ἄρθρου ἐπιχειρηματολογία.

7. Οἱ ὅροι «ἐκκλησία» καὶ «χριστιανισμός» χρησιμοποιοῦνται συνήθως στὸ παρὸν ἄρθρο ὡς ταυτοσημοί. τὴ στιγμή ποὺ καὶ γι' αὐτὴν τὴν ταυτοσημίαν μπορεῖ νὰ ἐπικληθεῖ κανεὶς παραδείγματα ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ Συνόδων.

ἐπιστημολογικά ὀρθὸ νὰ θεωρεῖται ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ φαινόμενο, νὰ συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν θρησκευτῶν καὶ νὰ ἐξετάζεται σ' αὐτὸ τὸ μειωτικὸ γιὰ τὸν ἴδιο ἐπίπεδο; Κατὰ τὴν κλασικὴ διάκριση τῆς *theologia tripartita*, ὁμιλοῦμε μὲν γιὰ μιὰ *theologia mythica* ὅπως καὶ *civillis*, ποὺ ἔχει ὅμως ἤδη ἐπικρατήσει καὶ ὡς *naturalis*⁸. Ἄρα, θὰ ὤφειλε νὰ ἀναπτύσσεται ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους σὲ κάθε ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης, πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας καὶ τριτοβάθμιας. Τὸ ἴδιο προφανῶς ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλα ἑτεροπολιτισμικὰ φαινόμενα ποὺ ἢ σύγχρονη διανόηση κατηγοριοποίησε ἀποκλειστικὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς θρησκείας, ἐνῶ στὸ πολιτισμικὸ τους πλαίσιο γίνονται ἀντιληπτά ὡς κάτι εὐρύτερο, κινούμενα σὲ μιὰ θεολογία τόσο θρησκευτικὴ ὅσο καὶ φιλοσοφική, μὲ κλασικὰ παραδείγματα τὸν Βουδισμό, τὸν Ταοϊσμό καὶ τὸν Κομφουκιανισμό τῆς Ἰαπωνίας.

Ἐνα μάθημα Θεολογίας ἐν εἴδει «πρώτης φιλοσοφίας», κινούμενο σὲ καθαρὰ ὀρθολογικὸ πλαίσιο καὶ ἀποσκοπώντας στὴν καλλιέργεια καθ' αὐτῆς τῆς ἐλεύθερης κριτικῆς σκέψης, δίχως προκαθορισμένες δογματικὲς κατευθύνσεις, αὐτονόητα θὰ ἦταν ἀπόλυτα συμβατὸ πρὸς τὸ σύγχρονο οὐδετερόθρησκο σύστημα Δικαίου. Θὰ ικανοποιοῦσε τὸν σκοπὸ τοῦ δημόσιου σχολείου νὰ φέρει τὸν μαθητὴ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δημόσια σφαῖρα, νὰ τὸν καταστήσει κοινῶν τῶν ἐπικρατουσῶν ἢ τοῦλάχιστον τῶν κλασικῶν θεωριῶν καὶ ἰδεολογικῶν ρευμάτων, ἐν προκειμένῳ τῶν θεολογικῶν, προκειμένου νὰ ἐπωφεληθεῖ ἐξ αὐτῶν

8. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, ἐκτὸς ἀπὸ *theologia mythica*, ἄλλως θρησκευτικὸ φαινόμενο, καὶ *theologia civilis*, ἄλλως ἐπίσημη ἢ ἐπικρατοῦσα θρησκεία τῆς Πόλεως, εἶναι προηγουμένως *theologia naturalis* ἢ *physica*, ἄλλως τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἀναπτύσσεται στὴν ὑποσ. 1 τοῦ παρόντος ἄρθρου. Γενικώτερα, γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς *theologia tripartita*, ἐνδεικτικὰ βλ. G. Lieberg, «Die theologia tripartita in Forschung und Bezeugung», *ANRW I/4* (1973), σσ. 63-115. W. Geerlings, «Die theologial mythica des M. Terentius Varro», ἐν *Mythos*, G. Blinder and B. Effe (ἐκδ.), Trier 1990, σσ. 205-222. M. Kahlos, *Debate and Dialogue: Christian and Pagan Cultures*, c. 360-430, Ashgate New Critical Thinking in Religion, Theology and Biblical Studies, Ashgate Publishing Ltd, Aldershot 2007.

καθ' ὅτι καὶ καθ' ὅσον θὰ ἔκρινε ὁ ἴδιος ὀρθό. Σ' αὐτὸ θὰ δέσποζαν κατὰ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση Ἑλληνες φιλόσοφοι, ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ σύνοδοι ἀκόμη δὲ καὶ θεωρητικοὶ τῆς ἀθεΐας, ἐφ' ὅσον καὶ σὲ αὐτοὺς ἀναπτύσσεται ἐξ ἴσου, ἔστω καὶ ἀρνητικά, ὁ θεολογικὸς προβληματισμός. Ἄρα ὀμιλοῦμε γιὰ ἓναν κοινὸ μαθησιακὸ τόπο ὅχι μόνον σὲ ἐπίπεδο κρατικῆς ὄντοτητας, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν σὲ πανευρωπαϊκό, πόσο μᾶλλον ποὺ ἀκόμη καὶ ἱστορικὰ οἱ προαναφερθεῖσες κατηγορίες θεολόγων δὲν κινήθηκαν μεμονωμένα, παρὰ ἦταν οἱ ἴδιοι ποὺ ἀνέπτυξαν μεταξύ τους καὶ ὑποδειγματικὰ τὸν σχετικὸ διάλογο⁹. Τὸ τελευταῖο δὲ αὐτὸ στοιχεῖο εἶναι προφανῶς ἡ βάση καὶ τὸ ζητούμενο. Οἱ ὅποιες διαφοροποιήσεις τοῦ μαθήματος σὲ ἐπίπεδο κρατῶν δὲν θὰ ἀφοροῦσαν αὐτὸν τὸν ἀρχικὸ του πυρῆνα καὶ τὴ φιλοσοφία του, ἀλλὰ στὴν ἐπιλογή καὶ διαμόρφωση τῆς περαιτέρω ὕλης του, ποὺ θὰ διαμορφωνόταν βάσει τῶν κατὰ περίπτωση πολιτισμικῶν καὶ παιδαγωγικῶν ιδιαιτεροτήτων.

9. Ἀκόμη καὶ μεμονωμένα νὰ προσέγγιζε κάποιος τὶς πατερικὲς καὶ συνοδικὲς ἐκκλησιαστικὲς πηγές, θὰ διεπίστωνε πὼς ἐμπεριέχουν ἤδη στὸ ἐσωτερικὸ τους τὸ ἀνοιγμὰ πρὸς τὸ ἑτερόδοξον, συνδιαλεγόμενες μαζί του, μεταφέροντας πάντως αὐτούσια τὴ συλλογιστικὴ του. Τί ἄλλο φερ' εἰπεῖν εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ παρὰ ἡ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν «ἐλληνικὴ σοφία», τὸν βαρλααμιτισμὸ καὶ τὸν θωμισμὸ ἢ τοῦ Ἀθανασίου Παρίου πρὸς τὴν ἀθεΐα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ; Ἄρα, ἀκόμη καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς ἐνὸς κλειστοῦ στὴν Ὀρθοδοξία μαθήματος Ὁρησκευτικῶν ἔρχονται ἀντιμέτωποι μὲ ἓνα κατ' οὐσία ψευδοδίλημμα στὴ βάση τῆς ἴδιας τῆς παράδοσης ποὺ ἐπικαλοῦνται. Εἴτε λοιπὸν διὰ τῆς ἀναγωγῆς στὴ σύγχρονη δημόσια σφαῖρα εἴτε στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ἔχουμε τὸ ἴδιο πράγμα: ὅλες τὶς ἀνὰ τὴν οἰκουμένη θεολογικὲς φωνές, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ζητούμενο τοῦ προτεινόμενου σχολικοῦ μαθήματος Θεολογίας. Ἀκόμη καὶ ἡ ὅποια ὑπεροχὴ τῆς Ὀρθοδοξίας πὼς ἀλλιῶς θὰ ἀναδεικνυόταν, παρὰ μέσα ἀπὸ τὴ σύγκρισή της; Ἐπ' αὐτοῦ, τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλλο: ποιά «συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ (*positioneller Religionsunterricht*)», γιὰ τὴν ὁποία βλ. παρ. Ζ' τοῦ παρόντος ἀρθροῦ, θὰ θέσει κανεὶς ὡς πρώτη ἀρχὴ τοῦ μαθήματος.

Δ. Ἡ συνέπεια τῆς παρούσας πρότασης
πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση

Πρὶν ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ κοινὸς τύπος ἐνὸς ἀνεξάρτητου ἀπὸ προκαθορισμένες δογματικὲς κατευθύνσεις θεολογικοῦ μαθήματος θὰ ἦταν συμβατὸς πρὸς τὰ δεδομένα ἐκάστης τῶν χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν ἢ καὶ ἐτέρων θρησκευτῶν, τεκμαίρεται ὅτι ἡ Ἐκκλησία σὲ ἕναν ἐνιαῖο ἱστορικό της κορμό, σὲ μιὰ διαχρονία ποὺ καλύπτει τοῦλάχιστον ἕνα ἀδιάσπαστο ἑλληνόφωνο καὶ λατινόφωνο χριστιανικὸ παρελθὸν μεταξὺ τῶν Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τὸν προϋποθέτει ἤδη. Ἡ φύση καὶ θέση ἀνάπτυξης τῆς θεολογίας της δὲν εἶναι μιὰ ἄλλη ἀκαθόριστη δική της Λογική, παρὰ καθ' αὐτὸ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ τοῦ Λόγου, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου προκαλοῦσε πάντοτε κάθε νοήμονα ἄνθρωπο γιὰ τὴν ἀποδειξιμότητα τῶν δογμάτων της ἐν εἴδει λογικῶν ἀξιωματῶν¹⁰. Διαφορετικά, θὰ ἀναρω-

10. Ἡ ρητὴ ἐπίκληση τοῦ «ὀρθοῦ λόγου» καθὼς καὶ συνώνυμῶν του ὄρων ἀπαντοῦν συνεχῶς καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, στὴ διάρκεια εἰδικὰ τοῦ συνοδικοῦ διαλόγου, ποὺ κατὰ τὴν ἀποδεικτικὴ του κινεῖται σὲ δύο ἀλληλένδετα ἐπίπεδα: τὴν ἱστοριοφιλολογικὴ ἔρευνα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν καὶ τὴ θεολογικὴ τους ἐρμηνεία. Ἐνδεικτικά, βλ. *Πρακτικὰ Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Πρᾶξις στ', Τόμος ε' Mansi 13, 296A. Τόμος στ' Mansi 13, 337A. Γιὰ τὴ συνάρτηση αὐτὴ μεταξὺ τῆς «φιλολογικῆς ἀκρίβειας» (=“philological accuracy”) καὶ τῆς «δογματικῆς ὀρθότητος» (=“dogmatic correctness”), βλ. Α. Alexakis, *Codex Parisinus Graecus 1115 and its Archetype*, DOS 34, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1996, σ. 5. Ἡ χρήση τῆς «ἀποδεικτικῆς» μεθόδου συλλογισμοῦ, δηλαδὴ τοῦ Λόγου στὸ ἀπόγειό του, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ πάγια πρακτικὴ τῆς συνοδικῆς καὶ πατερικῆς παραδόσεως τόσο αὐτονόγητη, ὥστε ὁ Παλαμᾶς φερ' εἰπεῖν νὰ ἐκφράζει τὴν ἐκπληξή του, ὅταν ὁ Βαρλαάμ προτάσσει ἀντίστοιχα τὴ «διαλεκτικὴ» μέθοδο, στὸ Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, ἐν Π. Κ. Χρήστου (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Ἄπαντα τὰ ἔργα*, τόμ. 1, Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1981, σ. 524₁₂₋₁₄: «μηδ' εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων ἄρτι πρῶτος τῶν ἐκ τοῦ παντός αἰῶνος θεολόγων καὶ ἐξεῦρε καὶ ἀπεφήνατο».*

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας ἀναδεικνύεται ὡς τεχνικὴ ἐπιστῆμη προσομοιάζοντας σὲ αὐτὲς τῆς Ἱστορίας, τῆς Φιλολογίας, ἀκόμη δὲ καὶ τῆς Νομικῆς. Ἀφορᾷ μιὰ πάγια ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία τοῦ

τιόταν κανείς ἐπὶ ποίου ἄλλου κοινοῦ τόπου κατάφερε ἐπιτυχημένα νὰ διεξαγάγει ἕναν μακραίωνο διάλογο πρῶτα μὲ τὸν «Ἕλληνα λόγο» ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνθρωπότητα ἐν γένει ἢ καὶ νὰ κατοχυρώσει θεσμικὰ μιὰ ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικὴ ἀποδεικτικὴ «θεολογικοῦ συλλογισμοῦ»¹¹, ποὺ κορυφώθηκε

συνοδικοῦ θεσμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἀφίστανται οὔτε οἱ μεμονωμένοι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες. Θὰ μπορούσαν νὰ διακριθοῦν τρία βασικά της στάδια: α) ἡ ἱστορικοφιλολογικὴ ἀξιολόγηση καὶ ἀξιοποίηση ἐκείνων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν ποὺ δίδουν ἀπαντήσεις σὲ ἕνα πρὸς ἐπίλυση θεολογικὸ ζήτημα, β) ἡ σταχυολόγησή τους σὲ ἀνθολόγια ἐν εἴδει νομικῶν κωδίκων καὶ γ) ἡ θεολογικὴ τους ἐρμηνεία κατὰ τὸ *consensus patrum*. Σημασία δηλαδὴ δὲν ἔχει τὸ τί λέει κάποιος, ἀλλὰ τὸ ποιός εἶναι αὐτὸς ποὺ τὸ λέει, ἂν ὄντως καὶ κατὰ πόσον τὸ λέει. Τὸ ὀρθόν, μὲ ἄλλα λόγια, ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον ἀνευρίσκεται ἀποδεδειγμένα στοὺς λόγους τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων. Αὐτὸ σημαίνει «θεολογικὸς συλλογισμὸς» καὶ «ἀπόφασις συνόδου», σύμφωνα μὲ μιὰ ἀποδεικτικὴ μεθοδολογία ποὺ μὲ μαθηματικὴ λογικὴ καταλήγει σὲ ἕνα μόνον ἀδιαμφισβήτητο συμπεράσμα, χαρακτηριζόμενον καὶ ὡς «δόγμα». Ἡ σχετικὴ λοιπὸν φράση δυσαρέσκειας τοῦ Παλαμᾶ «ἡνίκ' ἂν ἔπειτα τὸν ὀρθὸν τοῦτον λόγον διαβάλλης ἡμῶν», ἐν Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α' Πρὸς Βαρλαάμ*, σ. 470¹⁴, μὲ ἄμεσο δέκτη ἕναν Βαρλαάμ ποὺ προκρίνει τὴ «διαλεκτικὴν» καὶ ὄχι τὴν «ἀποδεικτικὴν» γιὰ τὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, μοιάζει νὰ ἀπευθύνεται σὲ ὅσους γενικώτερα θεωροῦν συλλήβδην ἐτέρας φύσεως τὸν Λόγο τῆς Ἐκκλησίας συγκριτικὰ πρὸς ἕναν Ὄρθο Λόγο κομμένο καὶ ραμμένο στὰ μέτρα τους ἐν εἴδει ἀποκλειστικοῦ προνομίου τους. Ἡ Ἐκκλησία ἄλλωστε δὲν μπορεῖ νὰ καταδικάσει καθ' αὐτὸ τὸ «φυσικὸν δώρημα τοῦ Θεοῦ», τὸ «ὑποστασιαζόμενον» στὸν «ἔνσαρκον Θεὸν Λόγον», παρὰ τὴν ὑβριστικὴ αὐτοθέωσή του.

11. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀνατρέξει κανείς στὸν συνοδικὸ θεσμὸ ἢ στὴν *Πρὸς Βαρλαάμ* καὶ *Πρὸς Ἀκίνδυνον* ἐπιστολογραφία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κατὰ πόσον ἡ Ἐκκλησία, ὄχι μόνον δὲν ἀντιπαρέρχεται τὴν ὀρθολογικὴ λειτουργία τοῦ «νοός», ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἀποτελεῖ «φυσικὸν δώρημα» τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὴν προκαλεῖ γιὰ τὴν ἀποδειξιμότητα τοῦ κηρύγματός της. Ἀκόμη καὶ μιὰ ἀποσπασματικὴ κατὰ γράμμα ἐρμηνεία βιβλικῶν χωρίων ὅπως τὰ *Ἰω.* 1, 47 («ἔρχου καὶ ἴδε»), *Ἰω.* 20, 27 («εἶτα λέγει τῷ Θωμᾶ· φέρε τὸν δάκτυλόν σου ὧδε καὶ ἴδε τὰς χεῖράς μου, καὶ φέρε τὴν χεῖρά σου καὶ βάλε εἰς τὴν πλευράν μου, καὶ μὴ γίνου ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός») καὶ *Α' Κορ.* 15, 14 («εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν») θὰ ἦταν ἐνδεικτικὴ. Εἰδικὰ δὲ ἡ προαναφερθεῖσα «χρήσις» τοῦ ἁπ. Παύλου προτάσσεται ἀπὸ

ἐντὸς τοῦ συνοδικοῦ της θεσμοῦ. Οἱ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοί της κατώρθωσαν νὰ ἰσοροπήσουν μεταξὺ πολιτισμῶν, γλωσσῶν, φυλῶν, πολιτικῶν γραμμῶν, ἰδεολογικῶν τάσεων κ.τ.λ., χωρῶντας ἐντὸς τους τὰ πάντα καὶ ἐξάγοντας δι' αὐτῶν καὶ μιᾶς ἀποδεικτικῆς ὑποδειγματικῆς ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα τὸ «ὀρθὸν δόγμα» ἐν εἴδει μαθηματικοῦ ἀξιώματος¹². Τὸ ἂν ἡ Ἐκκλησία ὁμολογεῖ καινὰ δεδομένα στὴ θεολογικὴ «αἴσθησιν» καὶ «νόησιν», στὴ βάση τῶν μεταχριστιανικῶν

τὸν ἴδιο ὡς ἡ λογικὴ βάση πάνω στὴν ὁποία θεμελιώνεται ὅλη ἡ Πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ «θεία ἀποκάλυψις» λοιπὸν εἶναι πρῶτιστα ἱστορικὸ μέγεθος, σὲ ἐπίπεδο πραγματικῶν προσώπων καὶ γεγονότων τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος.

12. Βλ. Παράρτημα Β' II. Στὸ σημεῖο αὐτὸ προτείνουμε τὸ ἀκόλουθο μαθησιακὸ πλᾶνο: ἡ προσέγγιση μεμονωμένων ἐκκλησιαστικῶν ὄρων, συμβόλων καὶ κανόνων, ποὺ μεταφέρονται ὡς ξύλινη γλῶσσα στοὺς μαθητὲς, θὰ ὄφειλε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν προηγούμενη προσέγγιση τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ τους ὑποβάθρου, ἀπὸ τὴ γνώση τῆς διαλεκτικῆς μεταξὺ φυλῶν, γλωσσῶν, ἰδεολογιῶν ποὺ κατέληξαν ὀρθολογικὰ στὸ «ὀρθὸν δόγμα». Ἔτσι ἀποκωδικοποιεῖται καὶ διδάσκεται ὡς ζωντανὴ γλῶσσα τὸ περιεχόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς Πίστεως, ὅπως καὶ εἶναι στὴν πραγματικότητα, χάριν τῶν ἐκάστοτε νεώτερον γενεῶν.

Ἦδη τὸ νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν ἔχει μιὰ τέτοια φιλοσοφία, γιὰ τὴν ὁποία μεταφέρονται δύο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: α) στὸν Φάκελο μαθήματος τῆς Β' Γυμνασίου φθάνει κανεὶς στίς Ἐνότητες γιὰ τὴν «εἰκόνα τοῦ Θεοῦ», τὴν «ἀγιογραφία», ἀφοῦ πρῶτα ἔλθει ἐπαφὴ μὲ τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ τῆς εἰκόνας, τὴ ζωγραφικὴ τέχνη, τὴν εἰκόνα ὡς γλῶσσα, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν παράδοση τῶν «ἀχειροποιήτων». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ζωντανεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, ὅποτε καὶ μπορεῖ ὁ μαθητὴς, ἀφοῦ κατανοήσῃ τὴ σχέση μεταξὺ «εἰκόνας» καὶ «πρωτοτύπου», ἄλλως «αἰτίου» καὶ «αἰτιατοῦ», νὰ συνειδητοποιήσῃ πῶς ἡ «εἰκὼν» τοῦ Θεοῦ Λόγου, «ἀγία» ἢ ἴδια, «ἀγιάζει, ὅτι ἅγιον καὶ τὸ πρωτότυπον» καὶ β) στὸ Φάκελο μαθήματος τῆς Α' Λυκείου καὶ στὴ Θεματικὴ Ἐνότητα μὲ τὸν τίτλο «Ἐπικοινωνία» χρησιμοποιεῖται τὸ προσφιλέστατο γιὰ τοὺς μαθητὲς βοηθητικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν κλασικὴ λογοτεχνία καὶ τὴ σύγχρονη μουσικὴ. Ἐὰν ἄλλωστε δὲν κατανοήσουν μέσα ἀπὸ οἰκεῖες πρὸς αὐτοὺς παραστάσεις τὴ φιλία πρὸς τὸν πλησίον, τὸν καθημερινὸ ἄνθρωπο, τὸν ὁποῖον βλέπουν, πῶς θὰ προσεγγίσουν τὴ φιλία ἐνὸς Θεοῦ ποὺ δὲν βλέπουν παρὰ στὸ πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ «πλησίον», ὡς «εἰκόνας» ἄλλωστε τοῦ Θεοῦ;

ιστορικῶν παραστάσεων τῆς ἀνθρωπότητος, συνεπῆς δηλαδή τόσο πρὸς τὸν ὅποιο ὀπαδὸ εἶτε τοῦ ἐμπειρισμοῦ εἶτε τοῦ ὀρθολογισμοῦ, μᾶλλον ἀπόρριψη τοῦ Λόγου δὲν σημαίνει παρὰ προσπάθεια κατοχύρωσης καὶ ἀναμόρφωσής του. Ἀρκεῖ κανεὶς ἀπροκατάληπτα νὰ μελετήσῃ τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη¹³, τὴν ὅποια Οἰκουμενικὴ Σύνοδο ἢ τὶς Ἐπιστολὲς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ *Πρὸς Βαρλαάμ* καὶ *Πρὸς Ἀκίνδυνον*, ὥστε νὰ διαπιστώσῃ κατὰ πόσον ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση προηγεῖται ρητὰ στὶς προϋποθέσεις μιᾶς «ἔλλογης θρησκείας», ἀκόμη καὶ ὅπως τὶς θέτει π.χ. ὁ Καντ ὡς «gelehrte Religion», στὸ ἔργο του *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (=Ἡ Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λόγου καὶ μόνο)¹⁴.

Ἡ ἀκραιφνῶς ὀρθολογικὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας (Θεὸς «αἰσθητός» κατὰ τὶς «ἐνέργειές» του – «ἀποδεικτικὸς συλλογισμός» ὡς μέθοδος τοῦ θεολογεῖν) τεκμαίρεται μέσα ἀπὸ μιὰ συνεπῆ πρὸς τὰ ιστοριοφιλολογικὰ δεδομένα «ἐπίσκεψιν τῶν ὀνομάτων» τῆς¹⁵, μακρὰν ἀπὸ τὶς ἐννοιολογικὲς ἐπιφορτίσεις

13. Ὁ ἀμιγῶς ἐπιστημονικὸς χαρακτήρας τῆς Θεολογίας ἀφορᾷ τὴ δευτέρη ἔκφανση τοῦ διττοῦ τῆς χαρακτῆρα, κατὰ τὸ πατερικὸ ἀπόφθεγμα: «τὴν μὲν [θεολογίαν] μυστικὴν, τελεστικὴν, ἀπόρρητον, ἄρρητον, ἢ δρᾶ καὶ ἐνιδρύει τῷ Θεῷ ταῖς ἀδιδάκτους μυσταγωγίας, τὴν δὲ ἐμφανῆ καὶ φιλόσοφον καὶ ἀποδεικτικὴν, ἢ πείθει καὶ καταδείξει τῶν λεγομένων τὴν ἀλήθειαν», ἐν Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σ. 538₅₋₉ = Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Ἐπιστολὴ 9 PG 3, 1105CD*.

14. Μόλις χρειάζεται νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ Καντ ἔχει ἀπεναντί του ἄλλη Ἐκκλησία ἀπὸ αὐτὴν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἢ τῶν Ἰ πρώτων μ.Χ. αἰῶνων καὶ αὐτὴν περιγράφει, ἐκτὸς ἂν ὑποστηριχθεῖ πῶς ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ αὐτὴν, καὶ εἰδικὰ μὲ τὴ συνέχεια τῆς Ὀρθοδοξίας.

15. Δεσπάζει ἡ ἀκόλουθη «πατρικὴ χρῆσις»: «Εἰ γὰρ τὸν μουσικὸν ἢ τὸν γεωμέτρην ἢ τοιοῦτον ἐκάτερον αὐτῶν οὐ προσδιαλεκτέον ἀγεωμετρήτῳ παντάπασιν ἢ ἀναρμόστῳ, μὴ ἐξημμένῳ δηλαδὴ τῶν τῆς γεωμετρίας ἢ τῆς μουσικῆς ἀρχῶν, κἂν περὶ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τὴν ζήτησιν ποιῆσθον τοὺς μαθηματικοὺς ἐκείνους μὴδὲ ἀνταποκρίνασθαι, πολλῶ μᾶλλον ἡμᾶς [τοὺς θεολόγους] οὐκ ἀποκριτέον, οὐδὲ διαλεκτέον τῷ περὶ Θεοῦ ἰδιοτήτων συλλογιζομένῳ μὴ ἀπὸ τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν», ἐν Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α' Πρὸς Ἀκίνδυνον*, σ. 404₂₄₋₃₁. Ἡ Θεολογία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο χαρτο-

ἀπὸ τὸν Σχολαστικισμό ἕως τὸν Διαφωτισμό, ὑπὸ τὸ βάρος μιᾶς τεχνητῆς διάσπασης μεταξὺ Λόγου καὶ Πίστεως. Ἐνδεικτικά, ἀποδίδεται ἡ σημασία τῶν ἀκόλουθων θεολογικῶν ὄρων ὅπως ἀπαντοῦν καὶ νοηματοδοῦνται ρητὰ στὶς κειμενικὲς πηγὲς συνόδων καὶ πατέρων:

α) Ἡ «πίστις» καταρχὰς κάθε ἄλλο παρὰ τὴ σημασία τῆς «εὐπίθειας» λαμβάνει. Ἄρα, θὰ ἀποδιδόταν στὴ νεοελληνικὴ μᾶλλον ὡς «πεποίθηση» ἢ «ἐμπιστοσύνη» ἔναντι τῶν ἀξιόπιστων ἐμπειρικῶν δεδομένων ἐνὸς Θεοῦ «αἰσθητοῦ». Ὑπὸ τὴ σημασία τῆς πεποίθησης φθάνει κανεὶς στὴν «πίστιν» εἴτε διὰ τῆς «διαλεκτικῆς» εἴτε διὰ τῆς «ἀποδεικτικῆς» μεθόδου¹⁶. Μόνο ποὺ στὴ δευτέρη περίπτωση ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν «ἀληθῆ πίστιν», ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν «ἐπιστημονικὴν γνῶσιν», στοιχεῖο ποὺ ἀξιῶναι γιὰ τὴ φύση τῆς ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας¹⁷.

β) «Δόγμα» σημαίνει «ἀξίωμα», τὸ ὁποῖο εἴτε ἀποδεικνύεται ἀπαγωγικὰ ἀπὸ προηγούμενο «δόγμα» εἴτε ἐπαγωγικὰ μέσα ἀπὸ τὴν πείρα τῆς κτιστῆς πραγματικότητας, ἡ ὁποία γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς «εἰκὼν» ἢ «σῶμα θεοῦ». Ἐπ’ αὐτοῦ, ταυτόσημοι ὅροι ὅπως «ἀμετάπειστος ὑπόληψις» καὶ «(συνοδική) ἀπόφανσις» προσιδιάζουσι τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἐνῶ ὅροι ὅπως «αὐτόπιστος ἀρχή» στὴ δευτέρη¹⁸.

γραφεῖται μὲ μετρήσιμη μαθηματικὴ λογικὴ κινούμενη πρὸς τὸ δικό της διακριτὸ ἀντικείμενο ἔρευνας, τὸν Θεό.

16. Ἡ ἑλληνικὴ καὶ δὴ ἀριστοτελικὴ παιδεία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, δίχως τὶς ιδεολογικὲς ἐπιφορτίσεις αἰῶνων ἀπὸ τὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα (τοῦ “credo ut intelligam”) ὡς σήμερα, μὲ ἐπίκεντρο τοὺς χρόνους τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ σὲ ζητήματα ὅσων αὐτὸ τῆς διάστασης μεταξὺ Λόγου καὶ Πίστεως, τοῦ δίδει τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ ἀυθεντικὴ νοηματικὴ προσέγγιση τοῦ ὅρου πίστις ὅπως αὐτὴ ἐν Ἀριστοτέλους, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ’, ἐν Imm. Bekker (ἐκδ.), Aristoteles, Vol. I, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1831, σ. 428a₁₉₋₂₃. «γίνεται γὰρ δόξα καὶ ἀληθὴς καὶ ψευδής. ἀλλὰ δόξη μὲν ἔπεται «πίστις» (οὐκ ἐνδέχεται γὰρ δοξάζοντα οἷς δοκεῖ μὴ πιστεῦειν), τῶν δὲ θηρίων οὐθενὶ ὑπάρχει πίστις, φαντασία δὲ πολλοῖς. ἔτι πάσῃ μὲν δόξη ἀκολουθεῖ πίστις, πίστευ δὲ τὸ πεπεισθαι, πειθοῖ δὲ λόγος».

17. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α’ Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 474₅₋₁₁, 484₂₇₋₃₁.

18. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α’ Πρὸς Ἀκίνδυνον*, σ. 404_{24,31}. *Α’ Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 480₂₂-482_{4,20}. *Β’ Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 520₃₂-524₅, 558₁₅₋₁₇.

γ) Ἀκολούθως, ἡ ἐκκλησιαστικὴ φράση «θεία ἀποκάλυψις» ἐννοεῖται μᾶλλον ὡς ἱστορικὸ παρὰ ὡς θρησκευτικὸ μέγεθος, ἀφοῦ συνίσταται σὲ μαρτυρούμενα γεγονότα τοῦ φυσικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος, ἢ ὁμολογία τῶν ὁποίων θὰ ἀπαιτοῦσε τὴ θεωρητικοποίησή τους σὲ μία συμβολικὴ μαθηματικὴ γλῶσσα¹⁹. Τὸ ἀρχικὸ ἄλλωστε δόγμα τῆς «διπλῆς» τῶν «φύσεων» τοῦ «ἐνσάρχου Θεοῦ Λόγου», ἐνῶ οὐδέποτε διατυπώνεται ρητὰ στὴ Βίβλο, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἀποτύπωση τῶν «παθημάτων» καὶ τῶν «θαυμάτων» του, ὡς ὑπαρκτῶν καὶ ἐπιστημονικὰ ἀποδείξιμων ἀντικειμενικῶν γεγονότων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου;

δ) Τέλος, «ἀποδεικτικὸς συλλογισμὸς» σημαίνει τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο ἐπιβεβαίωσης τῆς γνώσης, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν «αἴσθησιν» καὶ ὀλοκληρώνεται στὴ «νόησιν»²⁰. Συνεπάγεται

19. Τὸ μείζον ἐρώτημα εἶναι πῶς θεμελιώνονται τὰ πρῶτα καὶ ἀδιαμφισβήτητα ἀξιώματα ὡς «αὐτόπιστα ἀρχαί», στὴ βάση τῶν ὁποίων θὰ ἐξαχθοῦν περαιτέρω θεολογικὰ συμπεράσματα ὡς «ἀποφάνσεις» πατέρων καὶ συνόδων. Ἦδη καὶ ἐδῶ ἰσχύει τόσο ἡ «αἴσθησις» ὅσο καὶ ἡ ἐπαγωγή αὐτῆς τῆς «αἰσθήσεως» ἀπὸ τὰ «μερικά» πρὸς τὰ «καθόλου», ὅπου ἡ ἴδια ἢ πείρα τῶν «ἐνεργειῶν» τοῦ Θεοῦ ἀποτυπώνεται σὲ θεωρητικὲς ἀρχές. Τὰ βαπτιστήρια καὶ συνοδικὰ Σύμβολα, τί ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ μπορούν νὰ ἀποτελοῦν; Γιὰ τὴ συλλογιστικὴ αὐτὴ, βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 542₃₂-544₁₅, 576₃₀-586₁₀.

20. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ «ἀποδεικτικὸς συλλογισμὸς» ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαμφισβήτητο εἶτε «ἀξίωμα» εἶτε καὶ «μέσον ὄρον» πρὶν ἀπὸ τὸ ἐπίσης ἀδιαμφισβήτητο συμπέρασμα, συγκριτικὰ πρὸς τὸν «διαλεκτικὸν συλλογισμόν», ὅπου ὅλες οἱ προκειμένες ἀπὸ κοινῶν μὲ τὸ τελικὸ συμπέρασμα πιθανολογοῦνται, βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α' Πρὸς Ἀκίνδυνον*, ἐν Π. Κ. Χρήστου (ἐκδ.), Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Ἄπαντα τὰ ἔργα*, τόμ. 1, Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 426₂₇₋₃₁, 428₁₇₋₂₂. Ὁ Παλαμᾶς δηλαδὴ ἀναλύει περαιτέρω αὐτὸ ποὺ πρῶτος συστηματοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀριστοτέλους, *Ἀναλυτικὰ Πρότερα*, Α', ἐν Im. Bekker (ἐκδ.), *Aristoteles*, Vol. I, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1831, σσ. 24_{a22-30, b22-26}, 25_{b32-35}, *Τοπικῶν*, Α', σ. 100a_{25-29, b18-25}, *Ἀναλυτικῶν Ὑστερα*, Α', σ. 71_{b17-25}. Παράλληλα, βλ. Α. Μεσσαρῆ, *Ἡ ἐννοια τῆς διαλεκτικῆς στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη* (Διδ. Διατριβή), Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ, Ἀθήνα 2012, σ. 134. Γιὰ τὴ σύγκριση μεταξὺ «διαλεκτικοῦ» καὶ «ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ» καὶ τὸν τρόπο

μιὰ θεολογική γνώση πού θά υίοθετοῦνταν ὡς κοινή ἔννοια ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἡ θεολογία λοιπόν τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὴ φύση καὶ θέση τῆς «πρώτης φιλοσοφίας», τὴ μαθηματικὴ τῆς λογικῆ λόγω ἀκριβῶς ἑνός «θεοῦ αἰσθητοῦ», ἐπιστρέφει στὸ ἔνδοξο αὐθεντικὸ παρελθόν τῆς²¹. Πρόκειται γιὰ τὸν κοινὸ τύπο τοῦ Ὁρθοῦ

ἐφαρμογῆς τοῦ δευτέρου εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ. βλ. Στ. Γιαγκαζόγλου, «Ἡ ἀποδεικτικὴ μέθοδος στὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ», ἐν *Φιλοσοφία καὶ Ὁρθοδοξία*, Κ. Βουδούρη (ἐκδ.), Διεθνὲς Κέντρον Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ Πολιτισμοῦ καὶ Κ.Β., Ἀθήνα 1994, σσ. 45-66. Τοῦ ἰδίου, *Βίος καὶ Λόγος στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση*, Δόμος, Ἀθήνα 2016, σσ. 205-221. Χρ. Τερέζη, *Φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία στὸ Βυζάντιο*, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1993, ἰδίως σσ. 232-236.

Ὡς μελέτη περίπτωσης καταγράφεται τὸ ἀκόλουθο σχῆμα: τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ «μονάδα» ἀποδεικνύεται ὡς λογικὸ συμπέρασμα στὴ βάση τῶν ἀκόλουθων προκειμένων: α) Μείζων πρόταση: «τῷ γὰρ εἶναι τὸ ἓν, πάντα ἐστὶ τὰ ὄντα, καὶ τῶν ὄντων ἕκαστον ἓν ἐστὶν ἢ γένει ἢ εἴδει ἢ ἀριθμῷ», ἐν Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 544₃₂-546₃, β) Μέσος ἢ ἀναγκαῖος ὅρος: «εἰ κατ' αἰτίαν τὸν Θεὸν ἐν οὐκ εὐλόγον εἶπειν, οὐδὲ τοῦ ἑνός αἴτιος ἔσται, καὶ γὰρ ὦν», ἐν ὁ.π., σ. 544₂₉₋₃₁. Ἀκριβέστερα, τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ μᾶλλον τὸ αὐτοῦ, παρὰ τὸ ἓν, παραμένοντας δηλαδὴ μονάδα πού δὲν «συναναιρεῖται ἐκ τῆς πληθύος» τῆς κτίσεως, ἂν καὶ ἀντιστρόφως ἢ δευτέρη δὲν μπορεῖ ὡς αἰτιατὸ τῆς πρώτης παρὰ νὰ συναναιρεῖται σ' αὐτήν, ἐν ὁ.π., σ. 546₈₋₁₂, ἀποδεικνύεται στὴ βάση τῆς πρόσθετης μείζονος πρότασης ἢ ἀξιώματος ὅτι «[ὁ αἴτιος τοῦ ἑνός καθίσταται] ὑπὲρ τὸ ἐν τοῖς οὐσίον ἐν καὶ τοῦ ἐν τοῖς οὐσίον», ἐν ὁ.π., σ. 546₂₈₋₂₉. Σὲ σχέση δηλαδὴ μὲ ἕναν κόσμον πού εἶναι κτιστὸς δὲν μπορεῖ ὁ θεῖος κτίτοράς του νὰ εἶναι ὁμοούσιός του, ἀλλὰ νὰ ὑπάρχει «καθ' ὑπεροχὴν» ὡς ἑτερούσιός του, ἄλλως «ἄκτιστος».

Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐπαγωγῆς, πού ὡς «ἐφοδος» ἐκκινεῖ ἀπὸ «τὰ καθ' ἕκαστον», γιὰ νὰ καταλήξει ἐρμηνευτικὰ σὲ καθολικὲς ἀρχὲς νομοτελειακῆς λειτουργίας τοῦ κόσμου, τὰ «καθόλου», βλ. Ἀριστοτέλους, *Τοπικῶν*, Α', ἐν Im. Bekker (ἐκδ.), *Aristoteles*, Vol. I, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1831, σ. 105a₁₃₋₁₉. Ἡ προτεραιότητα στὴν ἐπαγωγὴ συγκριτικὰ πρὸς ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀπαγωγικὴ μέθοδο συλλογισμοῦ, ἀκόμη καὶ τὴν ἀποδεικτικὴ, εἶναι δεδομένη καὶ ἀπὸ μέρους τοῦ Παλαμᾶ, ἐφαρμοζόμενη ἔτι μᾶλλον στὴ θεολογία, γιὰ τὸ ὅποιο βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σ. 530₉₋₁₂, «Τῆς ... ἀποδείξεως ἴσμεν βεβαιωτέραν φύσει τὴν ἐμπειρίαν οὖσαν, ὥστε καὶ αὕτη ὑπὲρ ἀπόδειξιν, καίτοι πᾶσα καὶ τέχνη καὶ ἐπιστήμη παρ' αὐτῆς ἔχει τὰς ἀρχάς».

21. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ παροῦσα χαρτογράφηση τῆς θεολογίας τῆς

Λόγου, πού είναι ἡ βάση καὶ τὸ ζητούμενο ἐνὸς θεολογικοῦ μαθήματος στὸν χῶρο τοῦ δημόσιου σχολείου.

Ε. Τὰ ἰδεολογικῆς φύσεως ψευδοδιλήμματα γύρω ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν – Μία ἐναλλακτικὴ νομικὴ ἐρμηνεῖα τῆς 2^{ης} Διάταξης τοῦ Ἄρθρου 16 τοῦ Συντάγματος

Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στὸ περιγραφόμενο θεολογικὸ μοντέλο, ἀντὶ τῆς θρησκευτικῆς ἢ θρησκευσιολογικῆς του κατεύθυνσης, μεταβάλλοντας ἀσφαλῶς καὶ τὴν ὀνομασία του σὲ αὐτὴν τῆς Θεολογίας, θὰ τὸ διέσωζε καὶ ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ἰδεολογικὴ του φόρτιση. Ἡ σύμπτωση τῶν ἀντίπαλων ἰδεολογικῶν ομάδων, παρ' ὅλο τὸ ἐτερόκλητο τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ κώδικα ἀξιῶν ἐκάστης, θὰ ἦταν ἀκριβῶς σ' αὐτὴν τὴν κοινὴ ἔννοια τοῦ Λόγου, ἐκτὸς καὶ ἂν αὐτὸς ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὸ προνόμιο ὀρισμένων ἀνθρώπων ἢ συλλογικοτήτων καὶ ὄχι σημεῖο ἐκκίνησης καὶ ἀναφορᾶς τοῦ παντός. Μέσα ἀπὸ αὐτὸν κρίσιμα ἰδεολογικὰ διλήμματα θὰ ἀποδεικνύονταν ὡς συζήτηση γύρω ἀπὸ ἐπουσιώδη ζητήματα, κυρίως δὲ γύρω ἀπὸ τὰ ὀνόματα καὶ ὄχι γιὰ τὰ πράγματα,

Ἐκκλησίας ἦταν στοιχειωδῶς γνωστὴ σὲ συντάκτες καὶ συγγραφεῖς προηγουμένων Ἐγχειριδίων Θρησκευτικῶν. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι νὰ κόπτεται κανεὶς γιὰ ἓνα ὁμολογιακὸ ἢ μονοφωνικὸ μάθημα, στὸ ὄνομα μάλιστα τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅταν δὲν ἔχει ἰδέα γιὰ τί πράγμα μιλάει. Ὡς μελέτη περίπτωσης τίθενται τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: α) στὴ σελίδα 95 τοῦ μέχρι πρότινος βιβλίου Θρησκευτικῶν τῆς Α' Λυκείου σημειώνονται τὰ ἑξῆς: «ἡ χριστιανικὴ πίστη δὲν εἶναι καρπὸς τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας· εἶναι ἡ ἀβίαστη καὶ ἐλεύθερη στροφὴ τῆς καρδιάς στὸ Θεό» καὶ β) στὶς σελίδες 22-23 τοῦ πρώην βιβλίου τῆς Β' Λυκείου γίνεται λόγος γιὰ «προσωπικὴ βιωματικὴ ἐμπειρία» καὶ ἀνυπαρξία «ἀποδείξεων» ἔναντι «ἐνδείξεων» τοῦ Θεοῦ, ὑπὸ μία ἀτυχῆ ἀπόπειρα σύγκρισης τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας μὲ τὸν Σχολαστικισμό. Πέραν τοῦ πρώτου, ὄντως παροιμιώδους παραδείγματος, γιὰ τὸ δεύτερο ἀναρωτιέται κανεὶς: πῶς θὰ δικαιολογοῦνταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ὅροι ὅπως «ἀπόδειξις» καὶ «ὀρθὸς λόγος», στοὺς ὁποίους ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ σύνοδοι ἀνατρέχουν συχνά, κάποτε δὲ καὶ τιτλοφορώντας μὲ αὐτοὺς παραγράφους ἢ καὶ ὀλόκληρα συγγραφικὰ τους ἔργα;

ἐπικεντρώνοντας σὲ νομικοὺς ὅρους ὅπως αὐτὸς τῆς «θρησκευτικῆς συνείδησης» ποὺ ἀπαντᾷ στὴ 2^η Διάταξη τοῦ ἄρθρου 16 τοῦ Συντάγματος. Ὁ τελευταῖος ὅρος ἀποτελεῖ τὸ οὐσιωδέστερο καὶ σοβαρώτερο ὄλων πρόσκομμα στὴν προσπάθεια κοινῶς ἀποδεκτοῦ διεξόδου, ταυτιζόμενη κατὰ τὴν κρατοῦσα νομικὴ θεωρία καὶ νομολογία μὲ τὴν «ὀρθόδοξη συνείδηση», τὴν ὁποία τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο ὑποχρεοῦται νὰ καλλιιεργεῖ, ὥστε καὶ γιὰ τοὺς μὴ Ὀρθοδόξους νὰ συντρέχει τὸ Ἄρθρο 13 γιὰ τὴν προστασία τῆς «θρησκευτικῆς ἐλευθερίας» τους.

Ἀποβλέποντας στὴν ἐξεύρεση κοινῶν τόπων, ιδεολογικῶν καὶ προπαντὸς νομικῶν, ὥστε καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴ βρίσκονται σὲ διενέξεις ἄνευ οὐσίας, πόσο μάλλον νὰ διασπᾶται τὸ ἐνιαῖο σῶμα τοῦ σχολείου μὲ κορύφωση τῆ διαδικασίας τῶν «ἀπαλλαγῶν» ἀπὸ τὰ θρησκευτικά, ἢ «θρησκευτικῆ» ὁπότε καὶ «ὀρθόδοξη συνείδηση» τοῦ ἄρθρου 16 τοῦ Συντάγματος θὰ μπορούσε νὰ ἔχει μίαν ἐναλλακτικὴ ὅσο καὶ ἀκριβέστερη ἐπιστημολογικὰ ἐρμηνεία. Αὐτὴ θὰ ἔδιδε τέλος στὴν ὅλη ἀντιπαράθεση εἰσχωρώντας στὴν οὐσία τῆς: ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια ἢ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων μᾶς εἰσάγει στὴν ἐλεύθερη λογικὴ, τότε καὶ μιὰ συνεπῆς πρὸς αὐτὴν «θρησκευτικὴ συνείδηση» θὰ σήμαινε καθ' αὐτὴ τὴν ἐπίσης ἐλεύθερη καὶ ἔλλογη «θεολογικὴ συνείδηση». Πρόκειται γιὰ τὸν κοινὸ τόπο στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσαν χωρὶς προβλήματα νὰ συναντηθοῦν ἑτερόκλητες καταρχὴν κοινωνικὲς ὁμάδες, ἄθρησκοι καὶ θρησκευόμενοι, προοδευτικοὶ καὶ συντηρητικοί, ἀρχαιολάτρες ἢ βυζαντινολάτρες καὶ ἐκσυγχρονιστές. Αὐτὸ ἰσχύει, ἂν καὶ τὸ πρόβλημα σὲ μιὰ Ἑλλάδα μὲ συγκεχυμένο «πολιτισμικὸ πρότυπο» εἶναι βαθύτερο²².

22. Στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος τῆς μεταπολιτευτικῆς Ἑλλάδας φθάνει σὲ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ ὁ Κ. Σημίτης, μίαν καὶ πλέον δεκαετία μετὰ τὴ β' θητεία του ὡς Πρωθυπουργὸς τῆς χώρας καὶ στὴν κορύφωση τῆς οἰκονομικῆς τῆς κρίσης, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Κ. Σημίτη, «Τὸ κυρίαρχο πολιτισμικὸ πρότυπο», *Τὸ Βῆμα* (2017, 27 Δεκεμβρίου), σσ. 21-22. Ἀναφερόμενος ὁμῶς εἰδικὰ στὰ ζητήματα τῆς ἀναγραφῆς τοῦ θρησκευομένου στίς ταυτότητες καὶ

Ἀκολουθῶς καὶ κατὰ μείζονα λόγο, ἡ παράλληλη ἀντιπαράθεση μεταξὺ ἐνὸς κατ' ὄνομα σύγχρονου (ἢ ἐπιστημονικοῦ) καὶ ἐνὸς παραδοσιακοῦ (ἢ θρησκευτικοῦ) μοντέλου τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης θὰ ἔμενε καὶ αὐτὴ δίχως οὐσία. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ σύγχρονο, ποὺ οἱ προοδευτικοὶ κύκλοι ἐπικαλοῦνται, ἀπαντᾷ ἤδη καὶ μάλιστα ὑποδειγματικὰ στὴν παράδοση, μὲ ἐπίκεντρο τὴ λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ, ἐνῶ καὶ τὸ παραδοσιακὸ ἢ ὀρθόδοξο εἶναι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο κόπτονται οἱ αὐτοαποκαλούμενοι στὸ ζήτημα αὐτὸ ὡς ὀρθόδοξοι, ἐν ὧσ' ὁ Λόγος σὲ ἰσορροπία μὲ μιὰ κάθε ἄλλο παρὰ τυφλὴ πίστη παραμένει πάντα ὁ σταθερὸς ἄξονας²³.

τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, ποιό εἶναι τὸ «κυρίαρχο πολιτισμικὸ πρότυπο» ποὺ ἐξετάζει; Αὐτὸς ποὺ τὸν ἀντιπολιτεύτηκε γιὰ τὸ πρῶτο ζήτημα τὸ ἐφήρμοσε στὴ συνέχεια ὡς διάδοχός του Πρωθυπουργός, ἐνῶ ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους πολέμιους τοῦ Νέου Προγράμματος Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν, μόλις ἀπέκτησε τὴν ιδιότητα τοῦ Ὑφυπουργοῦ Παιδείας τὸ θεσμοθέτησε γιὰ πρώτη φορὰ ἢ τοῦλάχιστον τὸ ἀνέχθηκε ἀβρόχως ποσὶ ἀπὸ τοὺς ψηφοφόρους του. Ὅλη δὲ αὐτὴ ἡ κορύφωση ἐνὸς δεσπόμενου λαϊκισμοῦ ἢ μᾶλλον τοῦ «ὄ,τι δηλώσεις εἶσαι», μήπως συνιστᾷ τὴν πραγματικὴ ἑλληνικὴ κοινωνία, τὴ στιγμή ποὺ κατὰ τὰ συμφέροντά του ὁ Ἕλληνας πολίτης θυμᾶται ἢ λησμονεῖ τίς «διεθνεῖς συνωμοσίες», σὰν νὰ εἶναι αὐτὸ ἡ οὐσιώδης αἰτία τῆς παρακμῆς του;

23. Ἀκόμη καὶ τὸ δῆλημα ποὺ ἐν προκειμένῳ τίθεται μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἶναι κατ' οὐσίαν ψευδές. Στὸ ἐνδεχόμενον π.χ. ἕνας Μητροπολίτης νὰ παρατάσεται ὑπὲρ τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν Θρησκευτικῶν καὶ κάποιος ἄλλος ἐναντίον, ποιός ἀπὸ τοὺς δύο εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὅταν καὶ οἱ δύο τους ἐκτιμῶν κατὰ διαφορετικὸ τρόπο, ὡστόσο ἐξ ἴσου, τὸ χριστιανικὸ ὄφελος τοῦ μαθητῆ; Τὸ ἴδιο ἀντίστοιχα ἰσχύει μεταξὺ βουλευτῶν ἢ πολιτευτῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντιχρῶν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον γιὰ ψηφοθηρικοὺς λόγους. Ἐπὶ τοῦ ἰδίου πάντως ζητήματος, ποιός ἀπὸ τοὺς δύο εἶναι ἡ Πολιτεία; Σὲ κάθε περίπτωση, τὸ μόνον αἰσθητὸ στοιχεῖο, τὸ ἀντικειμενικὰ ὑπαρκτό, εἶναι τὸ ὑποκείμενο ἄνθρωπος. Αὐτὸς νοσηματοδοτεῖ καὶ ὀνοματίζει τὰ πράγματα, χωρὶς νὰ ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο. Ἐπ' αὐτοῦ, σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Παπαθανασίου, ὡς βάση ἀνάπτυξης στὸ εὐρύτερο πεδίο τοῦ οἰκουμενικοῦ διαλόγου, βλ. Α. Ν. Papatthasiou, "Is comparative theology Orthodox?", *Studies in Interreligious Dialogue* 24/1 (2014), σ. 105: "The typical procedure for doing comparative theology is highly individual. The entirety of what takes place happens in the place of the I. I am the one who chooses a detail of a foreign tradition to bring into

comparison with the home tradition, it is my own intuition that operates, it is I who will figure out resemblances or discords, it is I who will experience a transformation or not. All these serve openness, yet, paradoxically, without the presence of the living Other”.

Κατὰ συνέπεια, καὶ γιὰ τὸ διαφιλονικούμενο ζήτημα τῶν Θρησκευτικῶν ὀμιλοῦμε γιὰ συνειδήσεις ἀνθρώπων ποὺ θὰ ἐστιᾶσουν τελικὰ στὸν μαθητὴ καὶ τὴ δυναμικὴ τῆς σχολικῆς Τάξης. Αὐτὴ ὅμως ἡ τελευταία παράμετρος, ἡ οὐσία τῆς συζήτησης, δὲν ἐπαφίεται σὲ τρίτους, ποὺ ἔχουν παρεξηγήσει τοὺς θεσμικοὺς τοὺς ρόλους, ἀλλὰ ἀuthεντικὰ σ’ αὐτὸν ποὺ ἡ Πολιτεία, ἡ ἀλληλοπεριχωρούμενη τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει σπουδάσει ειδικὰ, ἔχει ἀξιολογήσει καὶ διορίσει, τὸν διδάσκοντα δηλαδὴ ἐκπαιδευτικό, ποὺ εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς ποὺ βιώνει ἄμεσα καὶ καθημερινὰ στὴν πράξη αὐτὸ τὸ ὅποιο ἡ ὑπόλοιπη κοινωνία εἰκάζει μόνον σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν παρούσα συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν προτεινόμενη μεταβολὴ τῶν Θρησκευτικῶν ἕως καὶ τὴ μετονομασία τους σὲ Θεολογία, τίθενται στὸ προσκῆνιο ὑπάρχοντα διλήμματα καὶ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα, τὰ ὅποια ἀπαντῶνται ὡς ἑξῆς:

α) ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὑποστηριζόμενο ἀπὸ κάποιους κατηγορητικὸ ρόλο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν θέτουμε στὴ συζήτηση καὶ σχολιάζουμε τὴν τοποθέτηση τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου κ. Ἱεροθέου: «γνωρίζω ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄποψη, ποὺ λέγεται καλοπροαίρετα, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὴν Πολιτεία τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν νὰ ἀποκτήσῃ τὸν ὁμολογιακό-κατηγορητικὸ χαρακτήρα. Ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ πραγματοποιηθῇ, ἀφοῦ ποτὲ στὴν Ἑλλάδα τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν δὲν ἦταν ὁμολογιακό-κατηγορητικό. Καὶ τότε ποὺ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν πλησίαζε περισσότερο στὸ λεγόμενο ὁμολογιακό, στὴν πραγματικότητά εἶχε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν σχολαστικὴ θεολογία (Ἀνσελμος Καντερβουρίας – Θωμᾶς Ἀκινάτης) καὶ τὴν προτεσταντικὴ θεολογία. Ἐπειτα, ἡ Ἐκκλησία τὴν κατήχησή της δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐμπιστευθῇ νὰ τὴν διδάσκουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν τοὺς γνωρίζει καὶ δὲν τοὺς ἐμπιστεύεται. Τὸ ὁμολογιακό-κατηγορητικὸ μάθημα ὅπου ὑπάρχει στὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συγκρούσεων μεταξὺ τῶν Χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία», στὸ Ἱερόθεος Βλάχος (Μητρ.), Εἰσήγησις Ἐνώπιον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τὴν 9ην Μαρτίου 2016, μὲ θέμα: Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Ἐκπαίδευση. http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/nafpaktou_thriskeftika_2016.pdf, σ. 18 (προσπ.: 26.11.2017). Ἀναρωτιόμαστε λοιπὸν πῶς ἡ ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία ἀνέχθηκε, πόσο μᾶλλον ἀξίωσε στὴ διαδρομὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους λαϊκοὶ Θεολόγοι νὰ ἀναλαμβάνουν τὴ σοβαρὴ ὑπόθεση τῆς Κατήχησης τῶν ὀρθοδόξων μαθητῶν; Καθιερώθηκε ποτὲ κάποιος θεσμὸς (αὐτο)χειροτονίας τους ὑπὸ τὴν εὐθύνη καὶ ἐποπτεία τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας, παράλληλα μὲ

τὸν διορισμό τους ὡς δημοσίων ὑπαλλήλων τῆς Πολιτείας; Στὴν ὀρθόδοξη τοῦλάχιστον παράδοση μιὰ τέτοια σχέση μεταξύ ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων καὶ ποιμενομένων δὲν ἦταν ἀνέκαθεν καὶ ἀντίστοιχα μεταξύ ἱερέως καὶ λαϊκῶν; Ἄλλως, ἄτυπα καὶ σιωπηρὰ δὲν ἰδρύεται μιὰ δευτέρη Ἐκκλησία μὲ τοὺς δικούς της κληρικούς, στὸ ὄνομα μάλιστα τῆς Ὀρθοδοξίας; Ἡ γενικώτερη παλαιῶ γερμανικοῦ τύπου σχολικὴ δομὴ κατὰ ἓνα μάθημα Ἐκκλησιαστικῶν ποῦ ἀποσκοπεῖ στὸν ἐκκλησιαστικὸ συναισθηματισμὸ, μὲ ποιά λογικὴ μπόρεσε νὰ ὑποστηριχθεῖ μέχρι σήμερα καὶ μάλιστα ὡς «ὀρθόδοξο μάθημα»; Ἀντὶ λοιπὸν ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες νὰ ἀγωνίζονται γιὰ ἓνα «ὀρθόδοξο μάθημα», μήπως θὰ ὤφειλαν πρῶτα νὰ τὸ ἐξασφαλίσουν ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ του χώρου, τῆς ἐνορίας; Μήπως ὅμως καὶ ἐκεῖ τὸ πρόβλημα εἶναι μιὰ κρατοῦσα μὲν, χρεοκοπημένη δέ, ἐκκλησιαστικὴ ἰδεολογία; Ἐπ' αὐτοῦ, ἡ ἀποχὴ τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἐνορία, ἰδίως τῆς πλειονότητος τῶν νέων, εἶναι δεδομένη. Ἀντ' αὐτοῦ, γιατί δὲν συζητεῖται ἐξ ἀρχῆς καὶ σοβαρὰ ἡ ὑπόθεση τῆς Κατήχησης; Δὲν ἐννοοῦμε ἀναγκαστικὰ τὸ μοντέλο τῶν Sunday Schools, ἀλλὰ τὸ γενικώτερο ἄνοιγμα τῶν ἐνοριῶν στοὺς νέους, μὲ ὄραμα καὶ προγραμματισμὸ. Τελικὰ, ἂν μιὰ χρεοκοπημένη ἐκκλησιαστικὴ ἰδεολογία μὲ ἐνδύμα ὀρθοδοξίας ἔχει ἀποτύχει, γιατί δὲν ἀναμορφώνεται, ἐνῶ πρέπει καὶ νὰ τὴν χρεωθεῖ ἓνα σχολικὸ μάθημα ποῦ ἦδη ἔχει ἄλλη φύση καὶ ἀποστολή;

β) Συνδικαλιστικὸ ζήτημα, ποῦ ἴσως κάποιοι θὰ ἤγειραν σὲ μιὰ πολιτικὴ σκηνὴ παράνοιας καὶ λαϊκισμοῦ, μὲ πρόφαση τὸ ἐργασιακὸ μέλλον τοῦ Κλάδου ΠΕ01-Θεολόγων, μᾶλλον δὲν θὰ χρειαζόταν κἂν νὰ συζητηθεῖ. Ἡ ἐργασία κάποιων πολιτῶν εἰδικὰ στὴν Ἐκπαίδευση, ἀντὶ κάποιων ἄλλων, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ προνομιακὸ τους δικαίωμα, σὲ ἓνα θέμα ποῦ θὰ προεῖχε ἡ Παιδεία καθ' αὐτή, ὅποτε καὶ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, καὶ ὄχι τὰ δικαιώματα, δηλαδὴ τὰ συμφέροντα ἐνὸς κλάδου, δηλαδὴ μιᾶς συντεχνίας. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴν ὅμως τὴν περίπτωση ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πόσο κῦρος θὰ ἀποκτοῦσε ὁ Κλάδος, μετὰ ἀπὸ τὴν κατοχύρωση ἀφ' ἐνὸς συγκεκριμένης ἐπιστημολογικῆς ταυτότητος καὶ τῆ μεταβολῆ ἀφ' ἐτέρου ἐνὸς σχολικοῦ μαθήματος σὲ κεφαλαιώδους σημασίας ἀντὶ τῆς σημερινῆς περιθωριοποιημένης θέσης του.

γ) Οἱ παιδαγωγικὲς ἐπιφυλάξεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἄνοιγμα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν στὶς ἐκκλησιαστικὲς καὶ τὸν πολιτισμὸ ἢ μὲ τὸ προτεινόμενον μοντέλο Θεολογίας εἶναι σοβαρές. Ἀδιαμφισβήτητα, οὐδεὶς μπορεῖ νὰ προσεγγίσει τὸ οἰκουμενικὸ, ἐὰν προηγουμένως τὸ τοπικὸ δὲν τοῦ γίνῃ συνείδηση, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι οὐδεὶς μπορεῖ νὰ μάθει μιὰ ξένη γλῶσσα, ἐὰν προηγουμένως δὲν μάθει καλὰ τὴ μητρικὴ του. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ δικαιολογία ἐγκλωβισμοῦ στὸ τοπικὸ, ποῦ οὕτως ἢ ἄλλως ἐμπεριέχει καὶ τὸ οἰκουμενικὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ πληγεῖ ἡ ὅλη σχετικὴ φιλοσοφία ἀνοίγματος τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν. Εἶναι ἄλλο ἂν ἡ

Ἐπιπλέον, μήπως οἱ συνεπεῖς ὑποστηρικτὲς τοῦ ὁποιοῦ δόγματος ἢ ιδεολογήματος δὲν θὰ ἐπικαλοῦνταν πρῶτοι αὐτοὶ τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀγαθὸ τοῦ Λόγου, ὥστε νὰ ἀποδείξουν πανηγυρικὰ ἐνώπιον ὅλων τὴν ὀρθότητά τους, μέσα δηλαδή ἀπὸ τὴν εὐθεία ἀντιπαραβολή τους μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη πλευρά; Σὲ τί θὰ χρησίμευε γι' αὐτοὺς ἕνας ὁμολογιακὸς καὶ μονοφωνικὸς χαρακτήρας τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, ἐφ' ὅσον οὕτως ἢ ἄλλως ὁ ὁποιοσδήποτε μαθητὴς μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει τὴν ὀρθότητα μιᾶς ἐτερότητας ὅπουδήποτε ἄλλου, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς σχολείου; Ἐπ' αὐτοῦ, παρατίθεται ὁ ἀκόλουθος προβληματισμὸς τοῦ J. St. Mill: «παρακάμπτοντας τὴν ὑπόθεση, ὅτι κάποιες ἀπ' τὶς παραδεκτὲς γνώμες ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀναληθεῖς, θὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ἀληθινὲς καὶ θὰ ἐξετάσουμε κατὰ πόσον ἀξίζει νὰ πιστεύει κανεὶς σ' αὐτές, ὅταν ἡ ἀλήθειά τους δὲν συζητεῖται ἐλεύθερα καὶ ἀνοιχτά. Ὅσο ἀπρόθυμα κι ἂν δέχεται ἕνας ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει κάποια ἐδραιωμένη γνώμη, τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι ἡ γνώμη του ἀναληθής, θὰ πρέπει νὰ τὸν ἐνοχλεῖ ἢ σκέψη πῶς –μολονότι ἀληθινή– ὅταν δὲν συζητεῖται ἐκτενῶς, συχνὰ καὶ ἄφοβα, ὑποστηρίζεται ὡς νεκρὸ δόγμα καὶ ὄχι ὡς ζωντανὴ ἀλήθεια»²⁴.

διδασκτικὴ πράξη καταγράφει τυχὸν ἀδυναμίες τῶν Προγραμμάτων αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν καταλληλότητα συγκεκριμένης θεματολογίας τους πρὸς τὴν ἡλικιακὴ ὠρίμανση τῶν μαθητῶν. Τὸ ζήτημα φερ' εἰπεῖν τῆς σχέσης μεταξὺ ἐλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ μένει νὰ ἀποδειχθεῖ στὴν πράξη ἂν δὲν θὰ ἦταν ὀρθὸ νὰ ἐξετάζεται στὴν Α' Γυμνασίου.

24. Τζ. Στ. Μίλ, *Περὶ ἐλευθερίας* (μτφρ. Ν. Μπαλῆς), ἐκδ. ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1983, σ. 70 = J. St. Mill, *On Liberty*, 1859, ἐπαν. Batoche Books, Kitchener 2001, σ. 34: “dismissing the supposition that any of the received opinions may be false, let us assume them to be true, and examine into the worth of the manner in which they are likely to be held, when their truth is not freely and openly canvassed. However unwillingly a person who has a strong opinion may admit the possibility that his opinion may be false, he ought to be moved by the consideration that, however true it may be, if it is not fully, frequently, and fearlessly discussed, it will be held as a dead dogma, not a living truth”.

ΣΤ) Πρὸς ἓνα σχολικὸ μάθημα Θεολογίας ἐνιαῖο, σὲ εὐρωπαϊκὸ τοῦλάχιστον ἐπίπεδο

Μόλις παραπάνω ὁ Mill μᾶς εἰσήγαγε σὲ ἓνα δίλημμα, τὸ ὁποῖο ἐπέλυσε ὡς κατ' οὐσίαν ψευδές. Ἡ ἄγνοιά του ὡστόσο γιὰ τὴν αὐθεντικὴ φύση καὶ θέση τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, στὴ διαχρονία τοῦλάχιστον τῶν Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων, εἶναι δεδομένη. Ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνον κινεῖται στοὺς ὅρους τῆς ἐλεύθερης κριτικῆς σκέψης καὶ διαλεκτικῆς, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ποὺ τοὺς ὑποδεικνύει, κατὰ ἓναν παρεξηγημένο σήμερα Μεσαίωνα. Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς τί ἄλλο εἶναι παρὰ ἡ κορύφωση μιᾶς κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημονικῆς μεθόδου συλλογισμοῦ καὶ διαλόγου; Αὐτὸ φαίνεται μέσα ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῶν Πρακτικῶν μιᾶς Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἢ ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ πατρός. Μέσα ἀπὸ τὴν παράδοση αὐτὴ κληροδοτοῦνται λογικὲς ἀρχές, μέθοδοι, ἐργαλεῖα τῆς σκέψης, ὥστε νὰ ἀναδεικνύεται ὑποδειγματικὰ ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ σύγχρονα ἐπιστημονικὰ δεδομένα. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ὁ Λόγος ὑπὸ ἓνα περιβάλλον ἐλεύθερης ἀνάπτυξής του δὲν παύει νὰ εἶναι ὁ κοινὸς τύπος²⁵.

Τὸ ζήτημα βέβαια ἔναντι αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων εἶναι ἡ συγκεκριμένη στάση τῶν σύγχρονων χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν. Ἐρωτᾶται δηλαδὴ ἐὰν παράλληλα μὲ τὴ φυσιογνωμία τους ὡς

25. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ὁμιλοῦμε στενὰ ἐξ ὀνόματος μιᾶς Θεολογίας τῆς (Ὁρθόδοξης) Ἐκκλησίας ὁπότε καὶ γιὰ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση μὲ ἤδη λυμένα τὰ θεολογικὰ τῆς προβλήματα, ποιό εἶναι τὸ ἐμπόδιο γιὰ κάθε γενιὰ νὰ ἐπαναλαμβάνει γιὰ τὴ δική της ἐποχὴ αὐτὴν τὴν ἐπίλυση; Ποιὰ εἶναι ἄλλωστε ἡ μαθησιακὴ ἀξία μιᾶς ἀνέλεγκτης ὁμολογίας μεμονωμένων συνοδικῶν «Ὁρων» καὶ «Ὁμολογιῶν», ὅπως καὶ πατερικῶν ἀποφθεγμάτων, δίχως τὸ ταξίδι στὴ γνώση τῶν ἱστορικῶν τους ἀφορμῶν, τοῦ πολιτισμικοῦ τους πλαισίου καὶ τῆς θύραθεν θρησκείας καὶ φιλοσοφίας, ὥστε νὰ παύουν νὰ προσεγγίζονται ἀποσπασματικά καὶ ὡς ἀπολιθωμένο γράμμα; Καὶ ἐνῶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκωδικοποιεῖται τὸ νοηματικὸ τους περιεχόμενο, ἢ ἀλήθεια ποὺ ἐμπεριέχουν, τί ἐμποδίζει αὐτὴν τὴν ἀλήθεια νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἐκ νέου καὶ ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὸν ὅποιο ἄνθρωπο στὴ γλῶσσα καὶ ἄρα στὴ σκέψη τῆς δικῆς του γενιᾶς;

Νομικῶν Προσώπων, συνηθέστερα Δημοσίου Δικαίου, αὐτοπροσδιορίζονται μᾶλλον ὡς ξεχωριστὲς μεταξύ τους ὀντότητες, παραβλέποντας τὸ εὐρύτερο κοινὸ τους χριστιανικὸ γένος σὲ ἕναν ἐνιαῖο ἐπίσης ἱστορικὸ τους κορμό. Μήπως ὅμως κάθε μία ἀπὸ αὐτές, ἀκόμη καὶ βάσει τῆς δικῆς της μεμονωμένης ἱστορίας, ὄχι μόνον θὰ ὤφειλε νὰ καταλήξει σὲ ἕνα μοντέλο Θεολογίας ὅπως τὸ προτεινόμενο στὸ παρὸν ἄρθρο, ἀλλὰ θὰ ἦταν καὶ ἡ πρώτη ποὺ θὰ τὸ ζητοῦσε; Ὡς μελέτη περίπτωσης, ἀρκεῖ νὰ ἐξεταστοῦν κλασικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς τοῦ Ὁρθόδοξου καὶ Ρωμαιοκαθολικοῦ κόσμου φτάνοντας στὴ νεωτερικὴ σκέψη:

α) Ὁρθόδοξοι Πατέρες ὅπως ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐπιβεβαιώνουν ρητὰ ὅτι θεωρεῖται ὡς αὐτονόητο στὴ διαχρονία τοῦλάχιστον τῶν Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων: ὁ Θεὸς εἶναι «αἰσθητός» ὁπότε καὶ τὰ «περὶ Θεόν» ἀποδεικνύονται διὰ τῆς μαθηματικῆς λογικῆς, ποὺ ἐνυπάρχει στὴ φύση τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας²⁶. Τὸ διασπασμένο δίπολο μεταξύ Λόγου καὶ Πίστεως οὐδόλως γιὰ τοὺς ἴδιους ἔχει προκύψει. Ἐν ὀλίγοις ὁ Λόγος, ποὺ συνίσταται στὴν ἐμπειρία («αἴσθησιν») καὶ στὴ λογικὴ τῆς ἐρμηνείας («νόησιν»), ἐπισημαίνεται ὡς ὁ κοινὸς τύπος ὅπου εἶναι ἀποδείξιμα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα ἐν εἴδει ἀδιαμφισβήτητων λογικῶν ἀξιωμάτων καὶ μάλιστα στὸ σύνολό τους. Ἡ ἐκφορά τους μέσῳ μιᾶς συμβολικῆς ἀριθμολογίας κάθε ἄλλο παρὰ κενὸ γράμμα ἄνευ περιεχομένου ὑποδηλώνει. Ὁμολογοῦνται «ἰδιώματα» τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἔχουν ἤδη ἀποδειχθεῖ εἴτε ἐπαγωγικὰ εἴτε ἀπαγωγικά²⁷.

β) Στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη ἐδραιώνεται ὡς δόγμα κάτι ποὺ οὐδέποτε ἀνευρίσκεται στὴν ἐνιαία λατινόφωνη καὶ ἑλληνόφωνη παράδοση τῶν Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων: διαίρεση μεταξύ φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς ἀποκαλύψεως. Ὑποτίθεται λοιπὸν

26. Τὰ «περὶ τὴν οὐσίαν» τοῦ Θεοῦ, δηλαδή οἱ «θεῖες ἐνέργειες» του ἢ «ἰδιώματά» του, γίνονται αἰσθητὰ μέσα ἀπὸ τὰ αἰτιατὰ τους, ποὺ εἶναι τὰ «καθ' αὐτόν» γιὰ κάθε ὄν τῆς κτίσης καὶ τὴν «τετρακτύν» τῶν στοιχείων τῆς («πῦρ, ὕδωρ, ἀήρ, χυῶς»), γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 556¹¹⁻¹⁴, 566⁵⁻⁶.

27. Βλ. Παράρτημα Πα.

ὅτι εἰσαγωγικὰ δόγματα ἀποδεικνύονται διὰ τοῦ Λόγου, ἐνῶ τὰ κύρια αἰτιολογοῦνται διὰ τῆς Πίστεως. Μπορεῖ βέβαια ὁ Λόγος ἀπὸ ἓνα σημεῖο τῆς θεολογίας καὶ μετὰ νὰ ἐγκαταλείπεται, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι καὶ ἡ ἀξία τῆς Πίστεως παύει νὰ θεμελιώνεται στὴ βάση τοῦ πρώτου. Ἔτσι, ὁ κοινὸς τόπος τοῦ Λόγου, ἂν καὶ κάπως μετριασμένος, ἀποτελεῖ καὶ πάλι τὸ σημεῖο ἐκκίνησης καὶ ἀναφορᾶς.

γ) Ὁ Κάντ, χαρακτηριζόμενος ὡς «ὁ φιλόσοφος τοῦ προτε-
σταντισμοῦ», ἀποτελεῖ μᾶλλον τὸν κατ' ἐξοχήν ἐκφραστὴ τῆς
νεωτερικῆς σκέψης. Εἶναι αὐτὸς ποὺ σὲ ἐμβληματικὰ κείμε-
νά του ὀρίζει τὴν ἔννοια καὶ τὰ ὅρια ἐνὸς Ὁρθοῦ Λόγου,
ἀποδομώντας ἀφ' ἐνὸς τὴ μεταφυσικὴ κάθε θρησκείας καὶ ἐξ-
ωραϊζοντας ἀφ' ἑτέρου στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς της. Στὸν Κάντ τὸ
δίπολο μεταξὺ Λόγου καὶ Πίστεως διασπᾶται ἀπόλυτα, ὥστε
στὴ βάση τοῦ πρώτου νὰ ἀκυρώνεται ἡ δεύτερη ἀπὸ κοινοῦ μὲ
ὅποιοδήποτε θρησκευτικὸ δόγμα ἐμπεριέχει. Ἀκόμη καὶ στὴν
περίπτωση αὐτῆ ὡστόσο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι
ἡ Θεολογία καθ' αὐτὴ ἐγκαταλείπεται. Ἐν ὅσῳ τὰ πορίσματα
μιας ἐπιστήμης μπορεῖ κάποτε νὰ εἶναι ἀρνητικά, ἡ ἴδια ἡ
ἐπιστήμη δὲν καταργεῖται, ἀφοῦ ἡ σκέψη στὸ ἐπίπεδό της,
ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι ἀποφατικὴ, δὲν παύει νὰ παράγεται.
Αὐτὸ ἰσχύει ἔτι μᾶλλον, ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς ὅτι οὔτε καὶ ὁ
Κάντ, ἀπορρίπτοντας τὸν θεὸ τῆς ὁποίας θρησκείας, μπορεῖ νὰ
ἀποφύγει τὴν κατάφαση σὲ μιὰ ἄλλη ἀπόλυτη (θεῖα) ἀρχὴ τοῦ
παντός, μὲ ἀντικειμενικὴ ἢ διῦποκειμενικὴ ὑπόσταση.

Οἱ παραπάνω κλασικὲς ἀναφορὲς θρησκευτικῶν ἢ εὐρύ-
τερα πολιτισμικῶν ἑτεροτήτων θὰ μπορούσαν δυνάμει νὰ
ἀποτελέσουν τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα ἐνὸς μαθήματος Θεολογίας
κοινοῦ καὶ ἀπόλυτα συμβατοῦ μὲ τὴ δημόσια σφαῖρα ὅχι
μόνον κρατικῶν ὄντοτήτων ἀλλὰ καὶ μιᾶς ἐνιαίας Εὐρω-
παϊκῆς Ἑνώσεως²⁸. Τὰ προαναφερθέντα ἐπιπλέον στὴ Β'

28. Στὴν ἀμυντικὴ στάση αὐτόκλητων ἐκπροσώπων τῆς Ὁρθοδοξίας ποὺ
θὰ ἐπέμεναν στὴν ἀποκλειστικὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως στὸ
Ἑλληνικὸ σχολεῖο ἀντιτείνει ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν ὑποσ. 9 καὶ 10 τοῦ

παράγραφο τοῦ παρόντος ἄρθρου γνωσιολογικά ἐρωτήματα θὰ προηγούνταν καὶ θὰ ἦταν κοινὰ σὲ ἓνα ἀντίστοιχα κοινὸ μαθησιακὸ ἀντικείμενο τῆς εὐρύτερης διεθνoῦς κοινότητας, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη βέβαια θρησκειῶν ἢ πολιτισμῶν ἀσύμβατων μὲ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ τοῦ Λόγου. Τὸ τελευταῖο, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο νοητικὴ λειτουργία, ἀποτελεῖ τὴν κοινὴ ἔννοια, τὸ σημεῖο συνάντησης μιᾶς συλλογικῆς καὶ μιᾶς ἀτομικῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, ποὺ ἀμφότερες μπορεῖ νὰ διασπῶνται ἐξ ἴσου. Τὸ μείζον εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ ἡ κριτικὴ τῆς ἀνάπτυξης, πλαίσιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἐπεδίωκε νὰ ἀποδράσει οὐδεὶς βέβαιος γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ δόγματος ἢ τῶν ἀπόψεών του. Ἐπ’ αὐτοῦ, τὸ μοντέλο τῆς Θεολογίας ὡς «πρώτης φιλοσοφίας», ὅπως ἀναπτύσσεται στὴν ἑλληνικὴ σκέψη μὲ ἄξονα τὸν Ἀριστοτέλη, ἀναμορφωμένη δὲ στὸν ἐνιαῖο ἱστορικὸ κορμὸ μιᾶς ἑλληνόφωνης καὶ λατινόφωνης Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ τὸ πρότυπο.

Στὸ ἐρώτημα ὥστόσο πῶς εἶναι δυνατὸν στὸ πλαίσιο διαφορετικῶν πολιτισμικῶν παραδόσεων νὰ ἀναπτύσσεται ἐνιαῖα τὸ ἴδιο μάθημα πολιτισμοῦ, ἀντιπροτάσσουμε μιὰ ἄλλη φιλοσοφικὴ ὁπότε καὶ ἀναλόγως προσαρμοζόμενη παιδαγωγικὴ προσέγγιση, κατὰ τὶς ἀκόλουθες προκείμενες:

α) Κατ’ ἀρχὰς ἡ ἀνθρωπότητα, ἂν ὄχι στὸ σύνολό της, τοῦλάχιστον στὸ εὖρος τοῦ λεγόμενου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μπορεῖ μὲν νὰ ἀπαρτίζεται ἀπὸ διαφορετικὲς ἐπιμέρους πολιτισμικὲς πραγματικότητες, δὲν παύει ὅμως νὰ ἀποτελεῖ καὶ

παρόντος ἄρθρου, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι κάτι τέτοιο θὰ περιχαράκωνε τὴν ἴδια αὐτὴ πίστη, ἀφοῦ τὸ ὅποιο μεγαλεῖο της δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀναδειχθεῖ, παρὰ μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση. Εἶναι λάθος ὁ Λόγος, ὡς «φυσικὸν δώρημα» τοῦ Θεοῦ καὶ κοινὴ ἔννοια ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας, νὰ χαρίζεται στὸν τάδε ἢ τὸν δεῖνα θεωρητικὸ του ἐν εἶδει ἀποκλειστικοῦ προνομίου του. Ἄν φέρ’ εἰπεῖν ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς ἢ ὁ Προτεσταντισμὸς ἔχει κάτι νὰ φοβᾶται, ἢ Ὁρθοδοξία, ἐκπεφρασμένη δι’ ἐνὸς Γρηγορίου Παλαμᾶ (μέσα φέρ’ εἰπεῖν ἀπὸ «χρήσεις» ὅπως τὴν Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α’ Πρὸς Βαρλαάμ*, σ. 486¹⁷⁻¹⁸, «ἢ λεγομένη παρ’ ἡμῶν ἀπόδειξις ἐπὶ τῶν θείων ἀσυγκρίτως ὑπερέχει τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐκείνων»), εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐν μέσῳ τῶν τόσων σύγχρονων ἀγίων καὶ θαυμάτων της ἔχει μόνον νὰ ἐπωφεληθεῖ.

ένα ένιαίο ὄλον, γένος πολιτισμοῦ, ἐμφανέστατο σήμερα στὰ σχεδὸν πανομοιότυπα πολιτειακὰ μοντέλα τῶν ἐθνῶν-κρατῶν, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὰ συστήματα δικαίου καὶ ἐκπαίδευσης.

β) Προέχει πάντως ἡ κοινὴ ἀνθρώπινη φύση ποὺ οὐδεμία διαφορὰ παρουσιάζει μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Μὲ κοινὴ λοιπὸν τὴ θεολογικὴ σκέψη ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἐπίσης κοινὰ σὲ πανανθρώπινο ἐπίπεδο ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα, ὁ ἀνθρώπος «ὀρέγεται τοῦ εἰδέναι» κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Αὐτὸ ποὺ ἀναζητεῖται γιὰ τὸν καθένα εἶναι ἡ «μία θεία ἀρχή», ἔναντι τῆς ὁποίας οἱ πολλές «θεότητες» ἀποειδωλοποιοῦνται, χωρὶς κατ' ἀνάγκη νὰ δαιμονοποιοῦνται στὴν κατώτερη ὄντολογικὴ κατηγορία ποὺ πλέον τοποθετοῦνται.

γ) Αὐτὴν τὴν ἀνθρώπινη φύση ποιά ἐρωτήματα τὴν ἀπασχολοῦν πρώτιστα, τὰ θεολογικὰ ἢ τὰ θρησκευτικὰ, ἢ τοῦλάχιστον, ἂν ἐξυπηρετεῖται σήμερα ἡ θρησκευτικὴ παιδεία, τί ἰσχύει μὲ τὴ θεολογική; Σὲ μιὰ ἐπιστημολογία πάντως, μὲ σταθερὸ σημεῖο ἐκκίνησης τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἕνα «θεολογικὸν γένος» τῶν ἐπιστημῶν θὰ ὠριζόταν ὡς τὸ «ἀνώτατον», τὸ κεφαλαϊῶδες, ἐνῶ δευτερεύουσα ἀξία θὰ δινόταν σὲ ἕνα «θρησκευτικὸν γένος», ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς γνώσης τῆς θρησκείας καθ' αὐτῆς, ἀντὶ τοῦ συμβόλου ποὺ ἀνάγει στὸ θεῖον.

Καταλήγουμε λοιπὸν σὲ ἕνα σχολικὸ μάθημα Θεολογίας ποὺ σὲ εὐρωπαϊκὸ τοῦλάχιστον ἐπίπεδο καὶ κατὰ ἕναν ἀρχικὸ του πυρῆνα φιλοσοφικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ὀριοθέτησής του εἶναι κοινό, ἂν καὶ δυνάμει εἰδικευόμενο σὲ κάθε χώρα ἀνάλογα μὲ τὸ ἴδιον περιβάλλον πολιτισμοῦ. Ἀκόμη καὶ ἡ «συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ (*positioneller Religionsunterricht*)» του, ἢ ὁποία σχολιάζεται παρακάτω ὡς θεωρητικὸ σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ μαθήματος, κατὰ πόσον θὰ διέφερε μεταξὺ π.χ. τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἑλλάδας;

Σὲ ἕνα λοιπὸν προτεινόμενο μοντέλο μαθήματος Θεολογίας ὅπου θὰ προεῖχε ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς θεολογικῆς σκέψης καθ' αὐτῆς, ἀνεξάρτητα δηλαδὴ ἀπὸ τὰ τελικὰ συμπεράσματα στὰ ὁποία ἡ ἴδια θὰ κατέληγε, θὰ δέσποζαν ἀδιάκριτα καὶ κατὰ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση Ἑλληνες φιλόσοφοι, ἐκκλησιαστικοὶ

πατέρες και σύνοδοι, ακόμη δὲ και θεωρητικοὶ τῆς ἀθεΐας, ἐφ' ὅσον και σὲ αὐτοὺς ἀναπτύσσεται ἐξ ἴσου ὁ θεολογικὸς προβληματισμὸς. Σ' αὐτὸ τὸ κοινὸ μαθησιακὸ γένος κανένα εἶδος δὲν θὰ ἀδικοῦνταν, σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα πὼς τὸ ὁτιδήποτε μπορεῖ νὰ γίνεῖ γνωστὸ θετικὰ ἢ ἀφαιρετικὰ, ὀριζόμενο δηλαδὴ εἴτε ὡς αὐτὸ πὸ εἶναι εἴτε ὡς αὐτὸ πὸ δὲν εἶναι μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὰ ὁμοειδῆ του μεγέθη. Ἐπ' αὐτοῦ, τὸ μείζον εἶναι ὁ Λόγος πὸ ἐγγυᾶται τὴν ἀκριβῆ ἐξέταση τοῦ ὁποιοῦδήποτε εἰδικώτερου ἀντικειμένου του, ἔστω και ἂν κάποτε μπορεῖ νὰ τοῦ ἀφιερώνονται οἱ ἐλάχιστες διδακτικὲς ἐνότητες.

Στὴν ὑπόθεση φέρ' εἰπεῖν ὅτι στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς ὁποίας εὐρωπαϊκῆς χώρας διδασκόταν κατὰ κόρον ἡ θεολογία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τοῦ Σχολαστικισμοῦ και τῆς Μεταρρύθμισης, θὰ ἀρκοῦσε γιὰ τὴ γνώση και ἀνάδειξη τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας ἢ ἐξήγηση και μόνον τοῦ τί δὲν εἶναι συγκριτικὰ πρὸς τὶς προηγούμενες ἐτερότητές της, πὸ προηγουμένως ὅμως και λίγο ἢ πολὺ συναποτελοῦν και κοινὸ της τόπο. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, γιὰ παράδειγμα, φτάνει νὰ ὀρίσει τὸν Θεὸ ὡς: α) «Ἵποστάτη» ἀντὶ γιὰ «Ἵπόσταση» τοῦ σύμπαντος, συγκριτικὰ πρὸς τοὺς Στωικούς²⁹, β) «Μονάδα» και συνάμα «Τριάδα», σὲ ἕναν μαθηματικὸ συμβολισμό πὸ ἀντιπαρέρχεται τόσο τὴν «ἑλληνικὴ πολυθεΐα» ὅσο και τὴν «ἰουδαϊκὴ μονοθεΐα»³⁰, γ) ἀπόλυτα ἀποδείξιμου ὡς «αἰσθητοῦ» ἀντὶ τοῦ «ὑπὲρ ἀπόδειξιν» ἀριστοτελικοῦ ἀξιώματος, δ) διακρινόμενου κατὰ τὴν «οὐσία» και τὶς «ἐνέργειές» του, ἀντίθετα μὲ τὸν σχολαστικισμό κ.τ.λ. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας, μέσα ἀπὸ τὴν

29. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σσ. 534⁵⁻¹⁸, 550¹³⁻¹⁵.

30. Μείζονα ἀξία ἔχουν οἱ «χρήσεις» τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου: α) «μονάδος μὲν κινηθείσης διὰ τὸ πλούσιον, δῦαδος δὲ ὑπερβαθείσης διὰ τὴν ὕλην και τὸ εἶδος, ἐξ ὧν τὰ σώματα, Τριάδος δὲ ὀρισθείσης διὰ τὸ τέλειον», ἐν Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Α' Πρὸς Ἀκίνδυνον*, σ. 420¹⁵⁻¹⁷ και β) «ἡ θεότης και μονὰς και Τριάς ὕμνουμένη οὐκ ἔστι οὐδὲ μονὰς οὐδὲ τριάς ὑπὸ τινος τῶν ὄντων διεγνωσμένη», ἐν τοῦ Ἰδίου, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σ. 540²³⁻²⁵.

όποια ἄλλωστε ἔλαβαν ἀφορμὴ στὴν πορεία τοῦ χρόνου νὰ διατυπωθοῦν ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα, πῶς ἀλλιῶς θὰ διδασκόταν συνεπέστερα ὁ Λόγος καὶ ἡ Πίστις τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας; Μήπως σὲ ἓνα ὁμολογιακὸ ἢ μονοφωνικὸ μάθημα, πού, ἐνῶ ἐκθειάζει διαρκῶς τὴν Ὁρθοδοξία, παραβλέπει ἢ δαιμονοποιεῖ τὸ ἴδιο τὸ ὑπόβαθρο ἢ τὸ πολιτισμικὸ τῆς περιβάλλον; Τί εἶναι λοιπὸν θεολογικὸ δόγμα, ἀπολιθωμένο γράμμα μουσειακῆς μὲν ἀξίας, κενοῦ δὲ νοηματικοῦ περιεχομένου, ἢ μετεπιστημονικὸς μαθηματικὸς συμβολισμὸς μιᾶς αἰσθητῆς θείας πραγματικότητας, πού ὀφείλει νὰ ἀποκωδικοποιεῖται ἐρμηνευτικὰ στὴ γλῶσσα κάθε νεώτερης ἀνθρώπινης γενιᾶς;

Ζ) Προσέγγιση τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν (ΦΕΚ 2104 & 2105/Β/19-6-2017) ἔναντι τῆς παρούσας πρότασης

Στὴν προσέγγιση τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν, μακρὰν ἀπὸ τὶς προθέσεις τοῦ γράφοντος εἶναι ἡ ἐμπλοκὴ του σὲ μιὰ συζήτηση ἐντὸς τῆς διδακτικῆς μεθόδολογίας, ἢ ὅποια ἄλλωστε θὰ ἀπαιτοῦσε καὶ τὴν κατάλληλη ἐπιστημονικὴ εἰδίκευση³¹. Ἦδη ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ παρόντος

31. Αὐτὸ ἰσχύει, παρ' ὅλο πὸς Θεολόγοι συναδέλφοί του συνηθίζουν νὰ ἐμφανίζονται ὡς εἰδικοί ἐπὶ παντὸς ἐπιστητοῦ, ἄλλοτε δὲ ὡς ἀποκλειστικοὶ θεματοφύλακες τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ καὶ στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἐνὸς διεθνιστικοῦ μοντερνισμοῦ μὲ τὴ σημαία τῆς πολυπολιτισμικότητας. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ συναδέλφων τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται ἄλλοῦ. Οἱ τελευταῖοι συνηθίζουν νὰ ξεπερνοῦν τὸ ὄριο τῆς πραγματικῆς τους εἰδίκευσης, ἐπιχειρώντας νὰ καταλάβουν καθ' ὅλοκληρίαν τὴν τύχη τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν σὲ ὅλες του τὶς διαστάσεις, ὅπως π.χ. τὴν κοινωνιολογική, τὴ νομική, τὴν ἱστορική κ.τ.λ., συχνὰ δὲ χωρὶς κἂν νὰ ἔχουν λάβει τὴ στοιχειώδη πτυχιακὴ ἢ μεταπτυχιακὴ ἐκπαίδευση ἀπὸ ἀντίστοιχα τριτοβάθμια ἰδρύματα. Τὸ μάθημα ὡστόσο δὲν εἶναι μόνον Παιδαγωγικὴ καὶ Διδακτικὴ, ἀλλὰ πρῶτα καὶ κύρια μετάδοση ὠρισμένης ἐπιστῆμης, πού κινεῖται τόσο διεπιστημονικὰ ὅσο καὶ μὲ τὸ δικό της διακριτὸ ἀντικείμενο καὶ τὴ μεθοδολογία ἔρευνας.

ἄρθρου γνωστοποιεῖται ἡ ἕτερη στόχευση καὶ ὁ περιορισμὸς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ἐπιστημολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Παιδείας. Ἐξετάζεται λοιπὸν τὸ ποιό (ἐπιστημονικό) ἀντικείμενο μπορεῖ ἢ ἐπιβάλλεται νὰ διδαχθεῖ καὶ ὄχι τὸ πῶς αὐτὸ θὰ διδαχθεῖ, μολονότι τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο καὶ ὁ σκοπὸς κάθε ἐπιστήμης γίνεται καὶ ὁ πρῶτος ὁδηγὸς διαμόρφωσης τῆς προσήκουσας πρὸς αὐτὸ ἐρευνητικῆς καὶ παιδαγωγικῆς μεθοδολογίας.

Ἐρμηνεύοντας τὴ φιλοσοφία τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν, εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ συντάκτες τους ἔχουν ἤδη ἀφουγκρασθεῖ, πολὺ περισσότερο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν γράφοντα, τὸ σχετικὸ κοινωνικοπολιτικὸ, νομικὸ καὶ παιδαγωγικὸ κλίμα διαλόγου³². Τὸ ζήτημα βέβαια εἶναι ἂν στὴν ὄλη αὐτὴ ἀφομοίωση τοῦ δημοσίου διαλόγου τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ συγκεκριμένη παιδαγωγικὴ τάση, μὲ τὸ πρόκριμα τῆς ἀρχῆς «μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ (*positioneller Religionsunterricht*)»³³, ἢ τῆς συναφοῦς

32. Βλ. ΦΕΚ 2104/Β/19-6-2017. ΦΕΚ 2105/Β/19-6-2017, ἰδίως σσ. 21048-21049. ΥΠΠΕΘ/ΙΕΠ, Νέο σχολεῖο. Πρόγραμμα Σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ Λυκείου (ΦΕΚ 2105/19-06-2017), Ὁδηγὸς Ἐκπαιδευτικοῦ, Ἀθήνα 2017, ἰδίως σσ. 16-18, «Φιλοσοφία καὶ βασικὲς ἀρχὲς τοῦ νέου Προγράμματος Σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ».

33. Βλ. Μ. Schambeck, «Γιὰ ποιὸν λόγο οἱ μετανεωτερικὲς κοινωνίες δὲν μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ – Θρησκευοπαιδαγωγικὴ θεώρηση καὶ παραδείγματα» (μτφρ. Ἀθ. Στογιαννίδη), *Σύνθεσις/Synthesis* 5/1 (2016), σσ. 1-19. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ ὅρου, βλ. ὁ.π., σ. 12, «Ἐὰν τὸ “Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ” (*positioneller Religionsunterricht*) ἔχει ἀντίστοιχα δομικὰ στοιχεῖα: α. μὲ τὴν ὁμολογιακὴ προσέγγιση (*confessional approach*), καὶ ἄρα μὲ τὸ μοντέλο στὸ ὁποῖο ἡ διαδικασία τῆς μάθησης ἐστιάζεται μέσα στὸ πλαίσιο τῆς θρησκείας (*learning in religion*). β. μὲ τὸ μάθημα ποῦ πληροφορεῖ γιὰ τὴ θρησκεία (*religionskundlicher Religionsunterricht*) καὶ ἄρα μὲ τὸ μοντέλο ποῦ ἐπικεντρώνεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴ “μάθηση γιὰ τὴ θρησκεία” (*learning about religion*). γ. μὲ τὴν πολυθρησκευτικὴ προσέγγιση (*multi-faith-approach*), καὶ μάλιστα σὲ σχέση μὲ τὸ μοντέλο στὸ ὁποῖο οἱ μαθητὲς μαθαίνουν “ἀπὸ τὴ θρησκεία” (*learning from religion*) ἀλλὰ καὶ “μέσω

της θρησκείας” (*learning trough religion*), τότε ή ειδοποιός διαφορά και τὸ ιδιαίτερο στοιχείο ποὺ χαρακτηρίζει τὸ “Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν με συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ” (*positioneller Religionsunterricht*) εἶναι τὸ ἐξής: Τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο ὡς ἀντικείμενο διδασκαλίας ἐξετάζεται μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία μιᾶς ὠρισμένης, συγκεκριμένης θρησκευτικῆς παράδοσης· τὸ μοντέλο αὐτὸ προτάσσει τὴν ἐπιλογὴ αὐτῆ, ἐπειδὴ ἔχει ὡς σημεῖο ἀφετηρίας τὴν ἐρμηνευτικῆς φύσεως προϋπόθεση, ὅτι ὡς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις γεννιόμαστε καὶ ἀναπτυσσόμαστε μέσα σ’ ἓναν συγκεκριμένο τόπο καὶ σ’ ἓναν συγκεκριμένο χρόνο, ἔχοντας δεθεῖ με τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο αὐτό (Σημ. τ. Μετ.: καὶ ἔχοντας διαμορφώσει ἓναν τρόπο ἐρμηνείας τῆς πραγματικότητας, ὁ ὁποῖος συνδέεται ἄμεσα με τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο αὐτόν, δηλ. με τὴ βιογραφία τοῦ καθενὸς καὶ τὶς προσωπικὲς του ἐμπειρίες)· συνεπῶς δὲν μπορούμε νὰ διαθέτουμε ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς ἐκτὸς τῆς ἱστορίας». Παρόμοια, βλ. Ἀθ. Στογιαννίδη, «Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὴ δημόσια ἐκπαίδευση: ἓνα μάθημα θέσεων, στοχασμοῦ καὶ ἐρμηνείας», *Σύνθεσις/Synthesis* 5/1 (2016), σσ. 41-67.

Ὡστόσο, ἂν καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς «συγκεκριμένης ἐρμηνευτικῆς προοπτικῆς» θὰ εἶχε καθολικὴ ἀποδοχή, ἐπιφυλάξεις ἐκφράζονται ὡς πρὸς τὸ ἂν θὰ ἦταν ὀρθότερο ὁ διδάσκων τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν νὰ ἐμφανίζεται ἐξ ὀνόματος αὐτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς προοπτικῆς. Αὐτὸ ἴσως νὰ ὑποδηλώνει ἡ φράση τῆς Schambeck «τὸ νὰ μιλά κανεῖς γιὰ τὴ θρησκεία, σημαίνει ὅτι μιλά κανεῖς μέσα ἀπὸ μία συγκεκριμένη θρησκευτικὴ παράδοση, δηλ. μέσα ἀπὸ μία θρησκεία στὴν ὁποία μπορεῖ κανεῖς νὰ ἐκφραστεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο», ἐν Μ. Schambeck, «Γιὰ ποιὸν λόγο οἱ μετανεωτερικὲς κοινωνίες δὲν μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν με συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ», σ. 15. Σίγουρα πάντως ἡ πρακτικὴ τοῦ νὰ ὀμιλεῖ κανεῖς σὲ ἄ ἔνικὸ ἢ πληθυντικὸ υἱοθετεῖτο ἔστω καὶ μερικῶς στὸ παλαιὸ ἑλληνικὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν Θρησκευτικῶν, με χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ μέχρι πρότινος βιβλίον Θρησκευτικῶν Α΄ Λυκείου. Ἐπ’ αὐτοῦ, εἶναι ἄλλο ὁ διδάσκων νὰ ἐκφράζει συγκεκριμένη πολιτισμικὴ ἢ θρησκευτικὴ παράδοση κατὰ τὸ δυνατόν πιὸ ἀθηντικὰ καὶ ἄλλο νὰ ἐμφανίζεται σὲ ἄ πρόσωπο ὅτι συντάσσεται με αὐτὴν ἐν εἴδει προπαγάνδας-προσηλυτισμοῦ καὶ μάλιστα πρὸς ἀνηλίκους μαθητές. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ, καὶ νομικὴ διάσταση νὰ μὴν εἶχε, εἶναι πολυσύνθετο.

Κατ’ ἀρχάς, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀναφερόμασταν σὲ δημόσιο Ἰπάλλληλο ποὺ σύμφωνα καὶ με τὸν Δημοσιουπαλληλικὸ Κώδικα ἐκφράζει ἀποκλειστικὰ εἴτε τὴν Πολιτεία εἴτε τὴν ἐπιστημονικὴ τοῦ ἄποψη, οὐδεμία ἄλλη ἀρχὴ τὸν ἔχει ἐξουσιοδοτήσει γιὰ τὴν εὐθύνη τῆς ἐκπροσώπησής της, πόσο μάλλον ἡ Ἐκκλησία ποὺ περιορίζεται στὸν κλῆρο της. Ἐπιπλέον, ποιὸ θὰ ἦταν τὸ ὄφελος τῆς πρακτικῆς ἐνὸς διδάσκοντα νὰ ἐμφανίζει τὸν ἑαυτό του ὡς προσωποποίηση ἐνὸς πολιτισμοῦ ἢ μιᾶς θρησκείας με τὴ χρήση ἄ ἔνικου ἢ

πληθυντικού; Ἐνῶ θὰ διακινδύνευε καὶ τὴ συκοφάντηση αὐτῶν, ἐὰν ὁ ἴδιος λίγο ἢ πολὺ ἀποτελοῦσε στὴ θεωρία ἢ τὴν πράξη ἀρνητικό τους παράδειγμα, μήπως θὰ αὔξανε τὴν πειθῶ του ἐνώπιον μάλιστα ἐφήβων μαθητῶν μὲ ἔντονη τὴ λειτουργία τῆς ἀμφισβήτησης; Οὕτως ἢ ἄλλως, ὁμιλώντας κανεὶς οὐδέτερα στὸ γ' πρόσωπο γιὰ τὸν ὅποιο πολιτισμὸ ἢ θρησκεία, δὲν θέτει κάποιον ἀντικειμενικὸ λόγο μὴ ἀνάδειξης αὐτῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὥστόσο εἶναι φύσει ἀδύνατον καὶ ὁ διδάσκων νὰ μὴν ἔχει τὴ δική του πολιτισμικὴ ταυτότητα, ὅποτε καὶ συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ νὰ μὴν τὴν μεταφέρει στοὺς μαθητὲς του. Ἀκόμη ὅμως καὶ ἂν τὴν ἀποκρύπτει, δὲν παύει καὶ πάλι αὐτὴ νὰ εἶναι ἐμφανῆς στοὺς μαθητὲς του, ἐνῶ μπορεῖ νὰ ἰσχύει καὶ τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἐκπρόσωπος ἀξιῶν ποὺ στὴν πράξη ἀποδεικνύεται πῶς κάθε ἄλλο παρὰ τὶς ἐκπροσωπεῖ. Τελικά, γιὰ νὰ μὴν ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν διδάσκοντα Θεολόγο ὅ,τι ἰσχύει γιὰ παράδειγμα μὲ ἓναν Φιλολόγο ποὺ, ὅταν διδάσκει ἓνα ἔπος ἢ μιὰ τραγωδία, δὲν σπεύδει νὰ δηλώσει ἂν εἶναι ὑπὲρ ἢ κατὰ τῶν ἡρώων τους; Τὸ ἂν καὶ κατὰ πόσον εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς πράξεις ἐνὸς Ὀδυσσεῆ ἢ μιᾶς Ἰφιγένειας, θὰ εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἐμφανῆς ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο θὰ διαμορφώνει γιὰ τοὺς μαθητὲς του ἀνάλογο κλίμα ἐμπνευσης. Κάτι παρόμοιο ἄλλωστε δὲν ἰσχύει καὶ μὲ τὰ Εὐαγγέλια; Οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστὲς καταγράφουν ὡς οὐδέτεροι ἱστορικοὶ τὴ δημόσια παρουσία τοῦ Χριστοῦ. Ἔστω καὶ χωρὶς τὴν ἀπὸ μέρους τους χρῆση ἐπαινετικῶν ἢ ἀπαξιωτικῶν κοσμητικῶν ἐπιθέτων καὶ ἀνάλογοι σχολιασμοὺ γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, μήπως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι δὲν πιστεύουν καὶ οἱ ἴδιοι, περισσότερο μάλιστα ἀπὸ τὸν καθένα, στὴ θεότητα τοῦ Χριστοῦ; Ὡστόσο, ἡ παραπάνω θεωρία χρειάζεται νὰ ἰσορροπεῖ ὡς πρὸς τὴ μὴ τροφοδότηση μιᾶς πολιτισμικῆς καὶ θρησκευτικῆς ταυτότητας τύπου *patchwork* ὅπως περιγράφεται στὸ M. Schambeck, «Γιὰ ποιὸν λόγο οἱ μετανεωτερικὲς κοινωνίες δὲν μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ», σ. 5: «Ἐμπειρικὲς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν σὲ ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὴν ἔννοια τοῦ θανάτου, διέγνωσαν π.χ., ὅτι οἱ νέοι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν ἀπολύτως καμία δυσκολία στὸ νὰ ἀποδέχονται ταυτόχρονα τὴ διδασκαλία περὶ μετενάρκωσης καί, δίπλα σ' αὐτὴν, χωρὶς κανέναν ἐνδοιασμό, τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ ἀνάστασης τῶν νεκρῶν». Γιὰ τὸ ἴδιο βέβαια πρόβλημα, χαρακτηριζόμενο ὡς σχετικισμὸς ἢ συγκρητισμὸς, προνοοῦν καὶ οἱ Συντάκτες τοῦ Νέου Προγράμματος Θρησκευτικῶν, γιὰ τὸ ὅποιο βλ. ΦΕΚ 2104/Β/19-6-2017, σ. 21048. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ γράφων κινεῖται ὀριακὰ στὴν ἀποψή του, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ σὲ μαθητὲς Δημοτικοῦ, γιὰ τοὺς ὁποίους ἄλλωστε τὸ ἄνοιγμα στὸ οἰκουμενικὸ ἢ ἑτεροπολιτισμικὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ, ἐν ὅσῳ δὲν ἔχει γίνεῖ κἂν εἰσαγωγὴ στὸ τοπικὸ καὶ πατρῶον, πόσο μάλλον δὲν ἔχει ἐμπεδωθεῖ στοιχειωδῶς.

«μαθαίνοντας [για τὴ θρησκεία] ἀπὸ τὴ θρησκεία»³⁴, νὰ μένει ἀναπάντητο. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα, ποὺ προφανῶς εἶναι καὶ τὸ μείζον, τὰ Νέα Προγράμματα Σπουδῶν δὲν φαίνεται νὰ παίρνουν ρητὰ θέση, ἀναδεικνύοντάς το φέρ’ εἰπεῖν ὡς διήκουσα παιδαγωγικὴ τους ἀρχὴ ἢ ἀπορρίπτοντάς το, παραπέμποντας στὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ καὶ διεθνῆ βιβλιογραφία ποὺ τὸ μεταφέρει. Στὴ θεωρία τους εἶναι δυσδιάκριτο τὸ κατὰ πόσον προωθείται μία «πολυθρησκευτικὴ προσέγγιση (*multi-faith-approach*)», ἢ ὁποῖα θὰ ἦταν προβληματικὴ τοῦλάχιστον ἀπὸ ἀπόψεως Παιδαγωγικῆς³⁵. Ἀπὸ τὴ μιὰ λοιπὸν

34. Βλ. Ἰω. Κομνηνοῦ, *Ἡ εὐρωπαϊκὴ διάσταση τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν: ἡ συμβολὴ του στὴ διαμόρφωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας* (Διδ. Διατριβή), Τμῆμα Θεολογίας ΕΚΠΑ, Ἀθή-να 2012. Σὲ ἀντιδιαστολὴ εἶτε μὲ τὸ ὁμολογιακὸ μοντέλο, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἔθνοκεντρισμό, ξενοφοβία ἢ καὶ ρατσισμό, εἶτε μὲ τὸ θρησκευτολογικὸ, ὅπου μαθαίνει κανεὶς γιὰ τὴ θρησκεία ὄχι ὅμως ἀπὸ τὴ θρησκεία, ἢ μεσότητά τοῦ μοντέλου “μαθαίνοντας ἀπὸ τὴ θρησκεία” εἰσάγεται ὡς ἓνα μεταμφιεσμένο ὁμολογιακὸ ἢ θρησκευτολογικὸ μάθημα διατηρώντας τὰ πλεονεκτήματα καὶ ὑπερβαίνοντας τὰ μειονεκτήματα καὶ τῶν δύο. Ἐκτὸς αὐτῶν, ἡ Κομνηνοῦ σημειώνει πῶς «τὸ μοντέλο «μαθαίνοντας ἀπὸ τὴ θρησκεία» ἔχει ὡς κέντρο τὶς ἐμπειρίες τῶν μαθητῶν, τὶς ὑπαρξιακὲς τους ἀναζητήσεις καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς συνεισφορᾶς τῆς θρησκείας στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ἔχει δηλαδὴ εἶτε ἠθικὸ εἶτε πολιτιστικὸ προσανατολισμό», ὅ.π., σ. 495.

35. Βλ. M. Schambeck, «Γιὰ ποιὸν λόγο οἱ μετανεωτερικὲς κοινωνίες δὲν μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ», σ. 15: «Ἡ πολυθρησκευτικὴ προσέγγιση (*multi-faith-approach*) ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ παραδοχὴ ὅτι εἶναι δυνατὸν τὸ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο, ἢ τοῦλάχιστον στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδίου περιβάλλοντος μαθητείας, νὰ διδασχθοῦν στοὺς μαθητὲς μὲ τὴν ἴδια ἐπιτυχία καὶ ἀποτελεσματικότητα ὅλες οἱ θρησκείες, καὶ μάλιστα μὲ λεπτομερῆ ἀναφορὰ στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν κάθε μία ξεχωριστά. Ἔτσι, ὅμως, ἡ πολυθρησκευτικὴ προσέγγιση (*multi-faith-approach*) ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὑφίσταται ἓνα ἀρχιμήδειο, μεταπολιτισμικὸ καὶ μεταθρησκευτικὸ σημεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξετάσει ὅλες τὶς θρησκείες. Ὑπάρχουν βέσιμοι λόγοι, ποὺ συνηγοροῦν ὄχι μόνον στὸ νὰ ἐγκαταλείψουμε μία τέτοια καθολικῆς ἰσχύος ἐρμηνευτικὴ τοποθέτηση, ἀλλὰ καὶ στὸ νὰ τὴν καταδείξουμε ὡς προβληματικὴ. Ὅταν ἡ ἰδιοπροσωπία (*Partikularität*), ἢ ἱστορία καὶ ἢ συνάφεια τοποθετοῦνται σὲ δεύτερη μοῖρα, ὅταν ταυτόχρονα γίνεται ἀποδεκτὴ μιὰ ἐξωϊστορικὴ καὶ

συναντᾶ κανείς τὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὸ τοπικὸ στὸ οἰκουμενικὸ ἢ τῆς μάθησης «μέσα ἀπὸ τὴ θρησκεία»³⁶, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχει τὴν αἴσθησις ὅτι ὑφίσταται ἓνα ἐξωϊστορικὸ «ἀρχιμήδειο, μεταπολιτισμικὸ καὶ μεταθρησκευτικὸ σημεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξετάσει ὅλες τὶς θρησκείες»³⁷.

ἐξωπολιτισμικὴ ὑπόστασις τῆς θρησκείας καὶ καταβάλλεται προσπάθεια (αὐτὴ ἢ ἐξωϊστορικὴ ἢ ἐξωπολιτισμικὴ ὑπόστασις τῆς θρησκείας) νὰ διερευνηθεῖ μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς καθαρᾶ διανοητικῆς ἐνασχόλησης, ἐκεῖ ἢ διαφορετικότητά, ἢ ποικιλία, ὁ ἄλλος καὶ ὁ ξένος πρέπει νὰ θεωροῦνται ἔννοιες ὅσο τὸ δυνατόν ὑποδεέστερες, ἢ μᾶλλον, ἔννοιες ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐκλείψουν τελείως. Στὴν ἱστορία συναντᾶ κανεὶς τέτοια παραδείγματα οὐκ ὀλίγα, τὰ ὁποῖα στὸν 20ὸ αἰῶνα κορυφώνονται στὸν ἀπολυταρχισμὸ τοῦ Ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, στὸν Σταλινισμὸ καὶ στὸν Μαρξισμὸ, ἐνῶ σήμερα ἀπαντοῦν μὲ τὴ μορφή ἐνὸς ἀρπακτικοῦ-ληστρικοῦ Καπιταλισμοῦ καθὼς καὶ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ποὺ διαστρεβλώνει τὸ πραγματικὸ Ἰσλάμ». Ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς καὶ οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις τοῦ Στογιαννίδη, ἐν Αθ. Στογιαννίδη, «Τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὴ Δημόσια Ἐκπαίδευσις: ἓνα Μάθημα Θέσεων, Στοχασμοῦ καὶ Ἑρμηνείας», σσ. 45-47.

36. Ἡ ἀρχὴ τῆς συγκεκριμένης ἐρμηνευτικῆς προοπτικῆς θὰ ταυτιζόταν μὲ αὐτὴν τῆς μάθησης μέσα ἀπὸ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴν ὁποία βλ. ΦΕΚ 2104/Β/19-6-2017, σ. 21048, ἐὰν μεταβαλλόταν ἀνάλογα μὲ τὰ δεδομένα κάθε πολιτισμοῦ καὶ θρησκείας.

37. Ἡ φράσις αὐτὴ, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀναφορικὰ μὲ τὴν πολυθρησκευτικὴ προσέγγισις, ἀπαντᾶ ἐν Μ. Schambeck, «Γιὰ ποιὸν λόγο οἱ μετανεωτερικὲς κοινωνίες δὲν μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ», σ. 15. Τὸ Νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν Θρησκευτικῶν Δημοτικῶν καὶ Γυμνασίου, ἂν καὶ δὲν υἱοθετεῖ ρητὰ μιὰ πολυθρησκευτικὴ προσέγγισις, κάποτε δίνει αὐτὴ τὴν αἴσθησις μέσα ἀπὸ κανονιστικὲς διατυπώσεις του, ὅπως οἱ ἀκόλουθες: α) «ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴ διεθνή ἐπιστημονικὴ συζήτησις καὶ τὰ διεθνῆ νομικὰ δεδομένα πῶς ἓνα ΜτΘ, τὸ ὁποῖο περιορίζει τὴ γνώσις τῶν μαθητῶν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴ δική τους θρησκευτικὴ παράδοσις ἔχει πλέον φτάσει στὰ ὅριά του. Ἡ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις χρειάζεται νὰ καλύπτει ἓναν εὐρύτατο χῶρο ἐνδιαφερόντων καὶ ἐρωτημάτων τῶν σημερινῶν μαθητῶν, τὰ ὁποῖα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν τοπικὴ θρησκευτικὴ παράδοσις ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα τὴν ὑπερβαίνουν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει τὴν ὑποτίμησις ἢ τὸν ἐξοστρακισμὸ τῆς», ἐν ΦΕΚ 2104Β19-6-2017, σ. 21048, β) «προωθεῖ τὴν ἐνεργητικὴ ἐμπλοκὴ τῶν μαθητῶν ὡς φορέων τῆς δικῆς τους παράδοσις καὶ ἐνθαρρύνει τὴ θέασις τοῦ οἰκουμενικοῦ μέσα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἐμπειρίες καὶ στάσεις. Ἀκόμη, στοχεύει στὴν ἐξασφάλισις θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσις σὲ ὅλους τοὺς

Όλα αὐτὰ βέβαια μπορεῖ νὰ συζητῶνται στὴ θεωρία, μὲ τὴν πρόσθετη ἐπιφύλαξη ὅτι καθαρὰ γλωσσικὲς παρανοήσεις μπορεῖ νὰ προκαλοῦν ἀναίτιες στὴν οὐσία τους ἀντιπαραθέσεις³⁸.

μαθητὲς χωρὶς ἐξαιρέσεις... στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης ΘΕ, οἱ θρησκείες ἐξετάζονται μέσα στὸ πολιτισμικὸ τους περιβάλλον χωρὶς νὰ διαχωρίζεται ἡ μελέτη τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν πολιτισμό», ἐν ὄ.π., καὶ γ) «πρόκειται γιὰ ἕνα διευρυμένο καὶ μὲ σαφεῖς θεολογικὲς προϋποθέσεις μάθημα, τὸ ὁποῖο ἐξετάζει μὲ ἐρευνητικὸ, κριτικὸ καὶ διαλεκτικὸ τρόπο τὴ συνεισφορὰ κάθε θρησκευτικῆς παράδοσης στὴν ἱστορία καὶ στὸν πολιτισμό», ἐν ὄ.π., σ. 21049. Τὸ ἐρώτημα ἐδῶ εἶναι: μὲ γνώμονα ποιά ἐξωιστορική, μεταπολιτισμικὴ καὶ μεταθρησκευτικὴ ἀρχὴ θὰ ἰδωθεῖ ἡ πολιτισμικὴ ἢ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ κάθε μαθητῆ, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει καὶ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης ἐνὸς μαθήματος καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ κριτήριον ἀξιολόγησης ὅλων τῶν θρησκειῶν; Ἡ «ἔμφραση στὴν Ὁρθοδοξία» εἶναι ποιοτικὴ ἢ ποσοτικὴ;

Ὡστόσο, σὲ ἄλλη συνάφειά του τὸ Νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν Θρησκευτικῶν Δημοτικοῦ καὶ Γυμνασίου δίδει τὴν ἀντίθετη αἴσθηση, ὅτι κινεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ τῆς πολιτισμικῆς καὶ θρησκευτικῆς παράδοσης τοῦ τόπου. Ἐνδεικτικὰ, βλ. ὄ.π., σ. 21049: «Δίνοντας τίς συντεταγμένες αὐτοῦ τοῦ μαθήματος, διαμορφώνουμε ἕνα ΠΣ τὸ ὁποῖο ξεκινᾷ ἀπὸ καὶ ἔχει ἐπίκεντρο τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου, τὴν παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ σαρκώθηκε στὴ ζωὴ καὶ ἀποτυπώθηκε στὰ μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ του. Κάθε μαθητῆς/τρια, ἀνεξαρτήτως τῆς θρησκευτικῆς του/της ἰδιοπροσωπίας, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ γνωρίζει τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου καταγωγῆς ἢ μόνιμης διαμονῆς του/της. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη καὶ βασικὴ συντεταγμένη τοῦ μαθήματος... Φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν στὸ Ἑλληνικὸ σχολεῖο νὰ μὴν εἶναι κεντρικὸς ὁ λόγος τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας καὶ παράδοσης».

38. Στὸν δημόσιο φέρ' εἰπεῖν Διάλογο γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ἐξαιρετικὰ κρίσιμη εἶναι ἡ κοινὴ νοηματοδότηση τοῦ ὅρου «ὁμολογιακὸ μάθημα», καθὼς, ἐνῶ μεταφέρεται στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, ἔχει ἤδη ἄλλη σημασία στὴν ἀγγλοσαξωνικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία. Βλ. M. Schambeck, «Γιὰ ποιὸν λόγο οἱ μετανεωτερικὲς κοινωνίες δὲν μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ», σ. 11. Ἄθ. Στογιαννίδη, «Τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὴ Δημόσια Ἐκπαίδευση», σ. 53: «ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ συνένωση τῶν ὅρων “ὁμολογιακός” καὶ “κατηχητικός” σὲ μία ἐνιαία νοηματικὴ συνάφεια, δὲν δικαιολογεῖται ἀπόλυτα. Στὴν ἀγγλικὴ βιβλιογραφία ἀπαντᾷ ὁ ὅρος “confessional Christian religious education” (= ὁμολογιακὴ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση), προκειμένου νὰ περιγράψει τὸ προφίλ ἐνὸς Μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν πὺ θέτει ὡς στόχο νὰ βοηθήσει τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς ἐφήβους νὰ ἐντρυφήσουν στὴν πατροπαράδοτη πίστη τους, δηλ. ἐνὸς μαθήματος μὲ κατηχητικὸ

Ἀκόμη καὶ ἡ ρητὴ ἢ σιωπηρὴ ἐκπροσώπηση ἀπὸ κάποιους τῆς τάδε ἢ τῆς δεῖνα πολιτισμικῆς καὶ θρησκευτικῆς ταυτότητας μπορεῖ νὰ εἶναι σχετικῆς ἀξίας, σὲ ἓνα «πολιτισμικὸ πρότυπο» ποὺ τοῦλάχιστον στὴν πραγματικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία εἶναι μᾶλλον συγκεχυμένο³⁹. Ἡ ἴδια ἐξάλλου ἡ ἱστορία ἔχει ἀποδείξει πὼς Προγράμματα Σπουδῶν, συντάκτες καὶ διδάσκοντες τῶν Θρησκευτικῶν ποὺ αὐτόκλητα ἐμφανίστηκαν ὡς θεματοφύλακες τῆς Ὁρθοδοξίας, σὰν νὰ ὑπῆρξε ποτὲ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ Σύνοδος ποὺ τοὺς ἐξουσιοδότησε γι' αὐτό, συζητεῖται γιὰ τὸ ἐὰν ὑπῆρξαν κἄν θεματοφύλακες στοιχειωδῶν ἀγαθῶν τῆς Παιδείας, πόσο μᾶλλον τῆς Ὁρθοδοξίας⁴⁰. Ἄρα τὸ ἀξιολογήσιμο μέγεθος γιὰ τὸ ὑποκείμενο τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἐπάρκεια τῶν συντακτῶν καὶ διδασκόντων τους.

Σὲ κάθε περίπτωση καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι τὰ πάντα κρίνονται *de facto* καὶ ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, προέχει ὅλων ἡ καθημερινὴ δυναμικὴ τῆς τάξης καὶ τὸ πὼς ἡ ὀποιαδήποτε θεωρία καταλήγει στὸν τελικὸ τῆς ἀποδέκτη, τὴ μαθητικὴ κοινότητα. Ἐπ' αὐτοῦ, τὰ Νέα Προγράμματα Σπουδῶν καινοτομοῦν στὸ ὅτι δίδουν τὴν εὐχέρεια πρωτοβουλίας δια-

χαρακτῆρα. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο μὲ τὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία, στὴν ὁποίαν ὁ ὅρος “*Konfessioneller Religionsunterricht*” (= Ὁμολογιακὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν) χαρακτηρίζει ἓνα μάθημα ποὺ δὲν θέτει ὡς κύριον σκοπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς οἰκείας θρησκευτικῆς πίστεως, ἀλλὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς προσωπικῆς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὶς θρησκείες. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ ὅρος “ὁμολογιακός” δὲν συνδέεται μὲ τὴ διδασκαλία τῆς πίστεως, ἀλλὰ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο τὸ Ἀναλυτικὸ Πρόγραμμα ὅσο καὶ ὁ διδάσκων θεολόγος χρησιμοποιοῦν τὴν ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ μιᾶς συγκεκριμένης θρησκευτικῆς παράδοσης, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία προσεγγίζουν τὴν πραγματικότητα καὶ προβάλλουν ὀρισμένες θέσεις γιὰ συζήτηση».

39. Βλ. τὸ σκεπτικὸ τῆς ὑποσ. 21 τοῦ παρόντος ἄρθρου.

40. Βλ. ὑποσ. 19 τοῦ παρόντος ἄρθρου. Γιὰ παράδειγμα στὸ πρῶν βιβλίον Θρησκευτικῶν Α' Λυκείου ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα κακοποιεῖται διαρκῶς τόσο βάνουσα, ὥστε ἀναρωτιέται κανεὶς πὼς εἶναι δυνατόν νὰ συζητῶνται ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά του.

χείρισης τῆς θεματικῆς ὕλης τῶν Θρησκευτικῶν στὸν ἴδιο τὸν διδάσκοντα. Ἐξάλλου, τὸ ὅποιο προφίλ τοῦ μαθήματος μὲ τὴν ἀνάλογη ἐπιλογή τῆς ὕλης του, εἴτε βαπτισθεῖ ὡς «ὀρθόδοξο» εἴτε ὡς «πολυθρησκευτικό» εἴτε ὅπως ἀλλιῶς, δὲν παύει νὰ φιλτράρεται μέσα ἀπὸ τὴν πραγματικὴ πολιτισμικὴ καὶ θρησκευτικὴ ταυτότητα, ἀκριβέστερα τὴν προσωπικὴ συνείδηση τοῦ διδάσκοντα. Γι' αὐτό, οἱ συντάκτες τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν ἀσκοῦν τὸ ἔργο τους μὲ ἐπίγνωση τοῦ κυρίαρχου ρόλου τῆς προσωπικότητος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τῆς τάξης.

Κατὰ μείζονα λόγο, ἐπιδιώκουν νὰ κινηθοῦν σὲ ἓνα πνεῦμα ποῦ ἰσορροπεῖ μεταξὺ ἀκριβῶς τοῦ «παραδοσιακοῦ» καὶ τοῦ «σύγχρονου», πόλοι ποῦ οὕτως ἢ ἄλλως συναντῶνται στὸν κοινὸ τόπο τοῦ «κλασικοῦ». Εἶναι ἐπίσης σαφὲς πὼς τὸ ὅλο ἐγχείρημά τους δυσχεραίνεται δυσανάλογα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ περιβάλλον ὅσο δὲν θὰ ἴσχυε γιὰ κανένα ἄλλο σχολικὸ μάθημα. Ὅμιλοῦμε γιὰ τὴν περιρρέουσα ἰδεολογικὴ φόρτιση, ποῦ συνοδεύεται συχνὰ ἀπὸ φανατισμὸ καὶ ἰδεοληψία, ἄλλοτε δὲ ἀπὸ πολιτικὸ ἢ ἀκαδημαϊκὸ καιροσκοπισμὸ κατ' ἐπίκληση συνήθως τῆς Ὁρθοδοξίας, ὀδηγώντας στὸ ἀγεφύρωτο χάσμα μεταξὺ τῶν μόνιμα ἀντικρουόμενων συντηρικῶν καὶ προοδευτικῶν κοινωνικῶν ἑτεροτήτων τῆς νεοελληνικῆς διανόησης καὶ κοινωνίας, ἐν εἴδει δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς τοῦ Ὑψίστου. Τὸ πρόβλημα ἐπικεντρώνεται στὴ νομικὴ ἐννοιολόγηση τῶν ὄρων «Θρησκευτικὴ Συνείδηση» καὶ «Θρησκευτικὴ Ἐλευθερία», ὅπως καταγράφονται στὰ ἄρθρα 16 καὶ 13 ἀντίστοιχα τοῦ Συντάγματος.

Παρακάμπτοντας τὴν ὄντως ἐντυπωσιακὴ διδακτικὴ μεθοδολογία τῶν Νέων Προγραμμάτων Σπουδῶν⁴¹, γιὰ νὰ ἐστιάσουμε

41. Σύμφωνα μὲ τὸ Νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν, τὸ μάθημα πρωτοπορεῖ συγκριτικὰ πρὸς τὰ ὑπόλοιπα σχολικὰ μαθήματα (καὶ ὄχι μόνον πρὸς τὸ Παλαιὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν τῶν Θρησκευτικῶν) ἀνταποκρινόμενο στὸν γόνιμο προβληματισμὸ τῶν Συντακτῶν του στὸ ΥΠΠΕΘ / ΙΕΠ, Νέο σχολεῖο. Πρόγραμμα Σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ Λυκείου, σσ. 13-14.

στή θεματολογία και σκοποθεσία τους, σὲ ἓνα ἀπο τὰ δύο ΦΕΚ θεσμοθέτησής τους διατυπώνεται χαρακτηριστικὰ πὼς τὸ μάθημα ἀποσκοπεῖ «στὴν κριτικὴ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης τῶν μαθητῶν/μαθητριῶν μὲ τὶς γνώσεις, τὶς ἀξίες καὶ τὶς στάσεις ζωῆς... γιὰ τὶς θρησκείες καὶ ἀπὸ τὶς θρησκείες, ἐφαρμόζοντας μίαν διερευνητικὴ, ἐρμηνευτικὴ καὶ διαλογικὴ μαθησιακὴ προσέγγιση»⁴². Τὰ Θρησκευτικὰ λοιπὸν μεταβαίνουν, δίχως φοβία, σὲ κάτι ποῦ γιὰ ὁποιοδήποτε ἄλλο μάθημα εἶναι ἤδη αὐτονόητο: τὴν καλλιέργεια τῆς κριτικῆς σκέψης τῶν μαθητῶν στὸ ἀντίστοιχό τους ἐπιστημονικὸ πεδίο. Ρητὰ πλέον προωθείται ἡ ὑπέρβαση τῶν στεγανῶν μεταξὺ τῆς «ὁμολογιακῆς» καὶ τῆς «μὴ ὁμολογιακῆς» προσέγγισης, ποῦ οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ ἓνα ψευδοδίλημμα ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτόκλητους θεματοφύλακες τῆς Ὁρθοδοξίας, καθ' ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως ἢ Πίστη συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὸν Λόγο⁴³.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ Νέα Προγράμματα Σπουδῶν θὰ ἀδικοῦνταν καὶ μόνο ἀπὸ τὴ συζήτηση τοῦ ἔαν προκρίνουν τὴ θρησκευτικὴ-ὀρθόδοξη προσέγγιση ἢ τὴν πολυθρησκευτικὴ, μιᾶς καὶ μέσα ἀπὸ τὶς Θεματικὲς τοὺς Ἐνότητες φέρουν τὸν χριστιανισμὸ καὶ δὴ τὴν Ὁρθοδοξία σὲ διάλογο ὄχι ἀπλῶς μὲ τὴ θρησκεία, ἀλλὰ εὐρύτερα μὲ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὸν πολιτισμὸ. Κατὰ μείζονα λόγο, ὁ χριστιανισμὸς, ποῦ ἀφήνει ἐπιβλητικὸ τὸ ἀποτύπωμά του στὴν παγκόσμια ἱστορία, κατηγοριοποιούμενος ὡστόσο ἀποκλειστικὰ ὡς θρησκεία,

42. ΦΕΚ 2104/Β/19-6-2017, σ. 21048.

43. Ἐναντι, ἄλλωστε, μιᾶς κενῆς περιεχομένου συνθηματολογίας τῶν τελευταίων γύρω ἀπὸ ἓνα ὀρθόδοξο καὶ ἀντιορθόδοξο μάθημα, τίθενται ἐρωτήματα ὅπως τὰ ἀκόλουθα: α) ὑπῆρξε ποτὲ κάποιον μάθημα Θρησκευτικῶν στὸν καθ' αὐτὸ ὀρθόδοξο πολιτισμὸ, τὸ Βυζάντιο, ὥστε νὰ τίθεται κάποιον ἱστορικὸ κριτήριον, β) ἀπεφάνθη σχετικὰ κάποιον σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας μὲ εἰδικὸ κανόνα, συνομολογώντας π.χ. πίστη στὴν ΠΕΘ καὶ ἀναθεματίζοντας τὸν ΚΑΙΡΟ; καὶ γ) τὸ μάθημα ἐντὸς τοῦ νεοελληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος δὲν διεξαγόταν ὡς τώρα μὲ ἔνδυμα ὀρθοδοξίας, βάσει ὅμως ἑνὸς γερμανικοῦ μοντέλου, δηλαδὴ ἑτεροδόξου, ποῦ ἔβρισκε καταφύγιον στὸν θρησκευτικὸ συναισθηματισμὸ, σὰν νὰ τὸν ἔχει ἀνάγκη ἢ Ὁρθοδοξία γιὰ νὰ διαφυλάξει τὴν πίστη της;

άντιμετωπίζεται στην πράξη ως ευρύτερο πολιτισμικό μεγέθος, επικεντρώνοντας στην πατρῶα Ὁρθοδοξία, ὅπως ισχύει και στην πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ἀνοίγεται πλέον στὴν Τέχνη, τὶς Ἐπιστῆμες, τὴ Φιλοσοφία, τὴν Ἠθικὴ καὶ ὁπουδήποτε ἄλλοῦ. Τελικά, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὑπερβαίνεται στὴν πράξη ὁ ἐγκλωβισμὸς στὴ θρησκεία, ἀφοῦ ὁ χριστιανισμὸς, ἄμεσα καὶ ὁ Θεὸς ἔμμεσα, προσεγγίζονται μέσα ἀπὸ κάθε ἔκφραση τοῦ πολιτισμοῦ⁴⁴.

Στὴν πρόοδο ὡστόσο αὐτὴ θὰ προεῖχε κάτι ἀκόμη πιὸ καινοτόμο, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ σχολικὴ πραγματικότητα ὅλης τῆς Εὐρώπης: ἡ μετονομασία τοῦ μαθήματος σὲ Θεολογία⁴⁵. Μόνον ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ στρέψει πλήρως, οὐσιαστικὰ ἀλλὰ καὶ τυπικά, τὸ κέντρο βάρους τοῦ στὴ γνώση τοῦ θεοῦ, ὑπὸ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ἀπολύτου κατ' ἀρχὰς καὶ ἀκολουθῶς ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἐνὸς καὶ μόνον ἀληθινοῦ Θεοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο, μαζί με κάθε ἄλλη ἔκφραση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ ἐτίθετο στὴν κατηγορία τοῦ συμβολικοῦ μέσου ἀνάγοντας στὸ καθ' αὐτὸ μαθησιακὸ του ἀντικείμενο.

Στὴν ἴδια κατάληξη, τὴ Θεολογία ἀντὶ τῶν Θρησκευτικῶν, ὥστε νὰ ἀποδεικνύεται τελικὰ πὼς συζητᾶμε γύρω ἀπὸ ἓνα ψευδοδίλημμα, θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε καὶ ἡ ἴδια ἢ ὑπὸ ἐξέταση παιδαγωγικὴ θεωρία ὅσο καὶ ἡ πράξη τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν σύμφωνα με τὴν ἐξῆς συλλογιστικὴ:

α) Συνεπεῖς πρὸς τὴ θεωρία καὶ εἰδικὰ τὴν ἀρχὴ «μάθημα

44. Συγκεκριμένα παραδείγματα μέσα ἀπὸ Φακέλους μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἔχουν ἤδη δοθεῖ στὴν ὑποσ. 11, ἐνῶ αὐτὴ ἡ «πολιτισμικὴ ἔμφαση» περιγράφεται στὸν ἀντίστοιχο προγραμματισμὸ τοῦ ΦΕΚ 2104/Β/19-6-2017, σσ. 21048-21050.

45. Ὁ γράφων ὡς διδάσκων τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μέσα ἀπὸ τὸ Νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν κατὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 2017-2018 δέχθηκε οὐκ ὀλίγες φορές τὸ ἐρώτημα τῶν μαθητῶν του στὸ Μουσικὸ Σχολεῖο Καβάλας «γιατὶ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν συνεχίζει νὰ ὀνομάζεται ἔτσι», παράλληλα με τὴ θετικὴ ἐκπλήξη γιὰ τὴ θεματολογία καὶ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς τοῦ μαθήματος.

τῶν Θρησκευτικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ (*positioneller Religionsunterricht*)» ἢ τὴ συναφῆ τῆς «μαθαίνοντας [γιά τὴ θρησκεία] ἀπὸ τὴ θρησκεία», ὁπότε καὶ μὲ ἀναγωγὴ πλεον στὴν ἄρρηκτη ἑλληνόφωνη καὶ λατινόφωνη ἐκκλησιαστικὴ παράδοση τῶν Ζ΄ Οἰκουμενικῶν Συνόδων μὲ τὴν ὀρθόδοξη συνέχειά τῆς, ὀδηγούμεστε, ἀπρόσμενα ἢ μὴ, σὲ κάτι ποὺ ἱστορικὰ δὲν ὑπῆρξε θρησκεία, κατὰ τὴ σημερινὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἢ τοῦλάχιστον ὄχι μόνον θρησκεία. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη (Καθολικὴ) Ἐκκλησία στὴ διαχρονία τῆς ἀποτελεῖ μόνον θρησκεία, ἢ ἴδια αὐτὴ θρησκεία ὁμιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς μέσα ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἐμφανίζεται ὡς εὐρύτατο πολιτισμικὸ μέγεθος, ποὺ καταλαμβάνει κάθε ἔκφραση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἴδια μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἐλεύθερη κριτικὴ σκέψη ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λόγου, δηλαδὴ τὴ Θεολογία, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας καὶ μὲ τὴ χρῆση μάλιστα τῆς ἀποδεικτικῆς μεθόδου προκαλεῖ κάθε νοήμονα ἄνθρωπο γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀληθείας τῆς, τὸν «ἔνσαρκον Θεὸν Λόγον», ἐπικυρώνοντας κάθε δόγμα τῆς ὡς ἀξίωμα, κοινὴ ἔννοια ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας, εἴτε διὰ τῆς ἐπαγωγῆς εἴτε διὰ τῆς ἀπαγωγῆς. Ἀρκεῖ κανεὶς νὰ ἐπικληθεῖ ὅσα ρητὰ καὶ κατηγορηματικὰ διατυπώνονται σὲ ἐκκλησιαστικὲς πηγές ὅπως οἱ *Πρὸς Βαρλαάμ* καὶ *Πρὸς Ἀκίνδυνον Ἐπιστολές* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, μὲ ἀναγωγὴ στὴν ὑπόλοιπη ἀποστολική, πατερικὴ καὶ συνοδικὴ παράδοση⁴⁶. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο χαρτογραφεῖται ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη καθ' αὐτή, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἐντὸς τῆς θρησκείας τοῦ Ὁρθόδοξου χριστιανισμοῦ, ἐνῶ ὁ χριστιανισμὸς ὡς ἡ κρατοῦσα θεωρία τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὑπάρχουν τὰ Μαθηματικὰ καθ' αὐτά, παράλληλα ὅμως μὲ ἀρχικὰ καὶ ἀκλόνητα θεωρήματα ἢ ἀξιώματά τους ὅπως τὸ «1+1=2».

β) Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν προσέγγιση, τὸ σαθρὸ ἔδαφος τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν θὰ ἦταν τὸ λιγώτερο νὰ ἐντοπίζεται στὴν παιδαγωγικὴ του θεωρία, ὅταν προηγεῖται

46. Βλ. Παράρτημα Β.Ι & Β.ΙΙα.

Ένα μείζον ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, ποὺ ἔρχεται ὡς συνέχεια τῆς ἐπίσης προβληματικῆς χαρτογράφησης τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς πολιτισμικοῦ μεγέθους. Μπορεῖ νὰ συζητεῖται ἡ θρησκευτικὴ ἢ πολυθρησκευτικὴ προσέγγιση τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, ὅταν ὁ κλάδος τῶν Θεολόγων δὲν ἔχει καταλήξει σὲ κοινῶς ἀποδεκτὴ, σαφῆ καὶ συγκεκριμένη ταυτότητα σκοποῦ, ἀντικειμένου καὶ μεθόδου γνώσης τῆς ἐπιστήμης του, κατὰ τὸ πρότυπο ὅλων τῶν ὑπολοίπων ἐπιστημονικῶν ειδικοτήτων; Στὸ ὅποιο δείγμα διδασκόντων τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν θὰ φαινόταν πόσο διαφορετικὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ καθένας τὴν ιδιότητά του, πόσο μᾶλλον ἂν βρίσκεται καὶ σὲ σύγκριση μεταξὺ τῶν ιδιοτήτων τοῦ καθηγητῆ-ἐκπροσώπου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἀπρόσωπου δημοσίου ὑπαλλήλου καὶ τοῦ ἐπιστήμονα-παιδαγωγοῦ μὲ ἀσαφῆς πάντα ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο. Ἐὰν λοιπὸν δὲν ὑπάρχει σύγκλιση σὲ αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀναζητεῖται στὴν παιδαγωγικὴ θεωρία; Ἐπιπλέον, τί εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς καὶ δὴ ἡ Ὁρθοδοξία, θρησκεία ἢ, ἔστω, μόνον θρησκεία; Καὶ ἂν περιχαρακῶνεται μεταξὺ τῶν θρησκειῶν, ὑποβιβαζόμενος π.χ. ἀκόμη καὶ στὸ ἐπίπεδο σύγκρισης τοῦ Ἰσλάμ, ὑπὸ ποιοῦ ἱστοριοφιλολογικὸ δεδομένο φθάνει νὰ κατηγοριοποιεῖται καὶ ὡς μονοθεϊστικὴ θρησκεία; Τὸ δεσπόμενον συμβολικὸ σχῆμα «Μονὰς ἐν Τριάδι» ἢ «Τριάς ἐν Μονάδι» καὶ οἱ Πατέρες ποὺ φέρουν τὴν Ἐκκλησία στὴ μεσότητά μεταξὺ τοῦ «ἐλληνισμοῦ», ἄλλως τῆς πολυθεΐας, καὶ τοῦ «ἰουδαϊσμοῦ», ἄλλως τῆς μονοθεΐας, δείχνουν ἄλλα πράγματα⁴⁷. Ἐν ὅσῳ τελικὰ προηγεῖται μιὰ ἐγκληματικὴ παρανόηση στὴν ἔρευνα καὶ ἐρμηνεία τοῦ χριστιανισμοῦ, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ στήνονται πάνω σ' αὐτὴν οἱ ὅποιες παιδαγωγικὲς θεωρίες;

γ) Ὡς πρὸς τὴν πράξη, τὴ δυναμικὴ τῆς σχολικῆς τάξης, ὅπου καὶ διεξάγεται τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ὑπὸ τὴν

47. Μ. Βασιλείου, *Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείου καὶ τῶν Ἀνομοίων*, Mansi 13, 273BCD. PG 31, 605D-608A.

ὅποια θεωρία του, εἶναι μοιραῖο, θέλοντας ἢ μή, νὰ ἀποκτᾶ τὸν χαρακτήρα μετα-επιστήμης, ἄλλως «πρώτης φιλοσοφίας». Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ μέσα ἀπὸ αὐτὸ προβάλλεται μιὰ στενὰ θεωρούμενη θρησκεία, ἢ θεματολογία του δὲν παύει νὰ ἐκτείνεται σὲ κάθε περιοχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸ βάθος τῆς συνειδήσεώς του, ἐπικεντρώνοντας στὰ ὑπαρξιακά του ζητήματα, ἕως καὶ τὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἄρα ἡ δοκιμασία διαλεκτικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὶς θρησκείες ἐν εἴδει Θρησκειολογίας, μὲ τὶς Ἐπιστήμες ἐν εἴδει Λογικῆς ἢ Ἐπιστημολογίας ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο γενικώτερα ἐν εἴδει Φιλοσοφίας εἶναι ἀναπόφευκτη στὴν πράξη. Προκύπτει ἀνὰ πᾶσα στιγμή μὲ πρόκληση τοῦ διδάσκοντα ἢ τῶν μαθητῶν του, δείχνοντας ἐν τέλει ὅτι τὸ δῖλημμα μεταξὺ Θρησκευτικῶν καὶ μιᾶς Θεολογίας ὡς «πρώτης φιλοσοφίας» εἶναι στὴν οὐσία του ψευδές.

Τὰ Νέα Προγράμματα Σπουδῶν, ἀποσκοπώντας μὲν αὐτονόητα στὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης τῶν μαθητῶν καὶ ὄχι στὴν ἄκριτη ἀποδοχὴ κάποιου δόγματος, ὅπου καὶ θὰ ἀχρηστευόταν τόσο ἡ σκέψη ὅσο καὶ τὸ ἴδιο τὸ δόγμα, μᾶς εἰσάγουν στὴν ἔννοια καὶ πράξη τοῦ «Θρησκευτικοῦ Γραμματισμοῦ», διακρίνοντάς την σὲ αὐτὴν τοῦ «Λειτουργικοῦ» καὶ τοῦ «Κριτικοῦ». Φαίνεται ὅμως κάποτε νὰ ἐπιφυλάσσονται ὡς πρὸς τὴ μετάβασή τους σὲ συγκεκριμένο πεδίο γνώσης, ἂν καὶ αὐτὸ θὰ ὤφειλε νὰ ἀποτελεῖ τὸν ἀπώτατο σκοπὸ τους. Στὸν σχετικὸ Ὅδηγὸ Ἐκπαιδευτικοῦ καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὴ «βιωματικὴ» μέθοδο διδασκαλίας ἐπισημαίνονται τὰ ἑξῆς: «... ἡ ἀξιολόγηση καὶ ἡ κριτικὴ ἀντιμετώπιση δὲν ἔχει σὲ καμία περίπτωση νὰ κάνει μὲ τὸ δόγμα, μὲ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ ὅποιασδήποτε ἄλλης θρησκείας. Οἱ μαθητές/μαθήτριες θὰ ἀξιολογήσουν καὶ θὰ ἐκτιμήσουν τὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενον ἐννοιῶν ὅπως ὁ πλοῦτος, ὁ φανατισμὸς, τὸ κακό, ἡ ἑτερότητα κ.λπ.»⁴⁸. Ἐδῶ ὅμως προέχει τὸ ἀξίωμα: τὸ δόγμα, τὸ

48. ΥΠΠΕΘ/ΙΕΠ, Νέο σχολεῖο. Πρόγραμμα Σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ Λυκείου, σ. 42.

εἶδος δηλαδή τῆς ὅποιας θείας ἀρχῆς, εἶναι αὐτὸ ποὺ καθορίζει οὐσιωδῶς τὴ διαμόρφωση ἀνάλογης ποιότητας πρῶτα καὶ κύρια συλλογικῆς συνείδησης καὶ δευτερογενῶς κάθε ἀτομικῆς συνείδησης, ὥστε ἀπὸ αὐτὴν τελικὰ νὰ διαμορφώνεται κάθε ἔννοια περὶ κόσμου, πολιτικῆς, δικαίου, ἠθικῆς καὶ ἐν γένει πολιτισμοῦ⁴⁹. Κατὰ συνέπεια, πῶς θὰ εἰσαγόταν κανεὶς στὴ γνώση ὁλόκληρων πολιτισμῶν, πόσο μᾶλλον θρησκευτῶν, ἂν δὲν προσέγγιζε παράλληλα τὸ «ἀρχικὸν καὶ τελικὸν θεῖον ἀρχέτυπόν» τους; Ἐὰν ἡ ἴδια ἡ ζωὴ φέρῃ εἰπεῖν ἐμπνέεται ἀπὸ ἕναν θεὸ ἀγάπης «ἄχρι θανάτου... δι' ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν», εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἂν ἐμπνέεται ἀπὸ ἕναν θεὸ ἀπρόσωπο ἢ ταυτισμένο μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἢ ἀκόμη χειρότερα ἀπὸ κάποιον ἄλλο ποὺ σὲ ἕτερη γλῶσσα πολιτισμοῦ σημαίνει κυριολεκτικὰ βία καὶ ὑποταγή;

Ἐπ' αὐτοῦ, οὐδὲν ἄλλως θὰ ἐπιδιωκόταν σὲ ἕνα μάθημα ἀνάπτυξης τῆς ἐλεύθερης κριτικῆς σκέψης νὰ προκαταληφθεῖ ὁ μαθητὴς ὡς πρὸς τὸ ποιὸς θεὸς καὶ ἀκολούθως ποιὸ ἀπορρέον δίκαιο καὶ ἠθικὸ θὰ ἦταν τὸ ἀντικειμενικὰ καὶ διαπολιτισμικὰ ὀρθό. Θὰ ἴσχυε ἡ ἐλεύθερη ἐπιλογή γιὰ τὸν ὅποιονδήποτε σῶφρονα ἄνθρωπο, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἐκπολιτίσει ἀναλόγως τὴν προσωπικὴ καὶ δημόσια ζωὴ του. Ἡ ἐπιφύλαξη ὡστόσο γνωστικῆς πρόσβασης στὰ θρησκευτικὰ δόγματα, λόγω ἐνδεχομένως φοβίας γιὰ τὴ μὴ ἀνάπτυξη θρησκευτικῶν ἐντάσεων ἐντὸς τῆς τάξης, καθηλώνει τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεολογικῆς σκέψης τῶν μαθητῶν, ἀποκλείοντας κάτι ἀπὸ τὸ δημόσιο σχολεῖο, ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως θὰ συναντοῦσε κανεὶς στὴ δημόσια σφαῖρα⁵⁰. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ γνώση αὐτὴ

49. Βλ. Ἴω. Κομνηνοῦ, *Ἡ εὐρωπαϊκὴ διάσταση τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν*, ὅ.π. σσ. 289-290.

50. Μὲ βάση τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν (ὅπως καὶ ὅποιου ἄλλου Μαθήματος) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὐδέτερη, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκπαίδευση δὲν εἶναι οὐδέτερη, ἡ Κομνηνοῦ ἀπαντᾷ στὸν Hardy ποὺ ἀξιώνει νὰ μὴ διδάσκεται στὴ σχολικὴ τάξη ὅτιδήποτε ἐνοχλεῖ κάποιους μαθητές, γιὰ τὸ ὅποιο βλ. Ἴω. Κομνηνοῦ, ὅ.π. σσ. 287-288. D. W. Hardy, "Theology and the Cultural Reduction of Religion",

θα σήμαινε αποκωδικοποίηση ανθρώπων και πολιτισμῶν, πρόσβαση στὸν πυρῆνα τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης ποὺ φέρει τὸν ὅποιο θεό της ὡς πρότυπο καθομοιωσεῶς της, καθὼς τὸν καθιστᾷ τὸ ἀντικείμενο εἴτε τῆς θρησκευτικῆς της λατρείας εἴτε τοῦ ἀπλοῦ θαυμασμοῦ της. Ἐὰν δηλαδὴ αὐτὴ ἡ ἔγκυρη καὶ συγκριτικὴ Δογματικὴ Θεολογία δὲν παρέχεται μέσα ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐξελιγμένο σήμερα μάθημα Θρησκευτικῶν, μέσα ἀπὸ ποιο μάθημα θὰ ὠφείλε νὰ προσφέρεται; Καὶ ὁμως, τὸ Σύνταγμα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν 1^η παράγραφο τοῦ ἄρθρου 15 εἶναι καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ σαφές: «Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθερες, ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ προαγωγή τους ἀποτελεῖ ὑποχρέωση τοῦ Κράτους». Ἄρα, ὄχι μόνον προστατεύει, ἀλλὰ ἐπιβάλλει τὸ ἀκώλυτο τῆς παιδείας ἀπὸ τίς ὅποιες ἄβατες περιοχὲς γνώσης.

Ἡ πρόταση τοῦ παρόντος ἄρθρου κορυφώνεται σὲ μιὰ πιὸ τολμηρὴ ἐλληνικὴ καινοτομία: τὴ μετονομασίᾳ τῶν Θρησκευτικῶν σὲ Θεολογία, χάριν συμβολισμοῦ ὅσο καὶ οὐσίας. Ἐπαναλαμβάνεται πὼς εἶναι ἄλλο ὁ «θεός» μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ἀπολύτου ὡς διακριτοῦ ἀντικειμένου γνώσης καὶ ἄλλο τὸ ἐπιμέρους φαινόμενο τῆς θρησκείας. Τελικὸς ἀποδέκτης τῆς πρότασης δὲν εἶναι μόνον ἡ νεοελληνικὴ πραγματικότητα, ποὺ κινεῖται ὑπὸ ἓνα ἀσαφὲς ἕως ἀνύπαρκτο «πολιτισμικὸ πρότυπο», ἀλλὰ εὐρύτερα ἡ σύγχρονη Εὐρώπη, ποὺ ἐπιχειρεῖ μέσα στὸν κίνδυνο κατάρρευσής της νὰ ἐπανεύρει τίς κοινὲς ἔννοιές της στὶς αὐθεντικὲς ἐλληνικὲς καὶ χριστιανικὲς της ρίζες, ὥστε νὰ ἐπανασυσταθεῖ ὡς φάρος τῆς παγκόσμιας κοινότητας.

Ἐν κατακλείδι, φθάνουμε στὸ κρίσιμο ἐρώτημα: ἔναντι αὐτῆς τῆς ἐλεύθερης, ὀριοθετημένης δὲ στὸ κοινὸ ἀγαθὸ τοῦ Λόγου Παιδείας, ποιά θρησκευτικὴ ἢ εὐρύτερα φιλοσοφικὴ καὶ πολιτισμικὴ παράδοση θὰ εἶχε πρόβλημα καὶ ποιά θὰ θριάμβευε μέσα ἀπὸ τὴ σύγκρισή της⁵¹; Αὐτὴ ποὺ στρέφεται σὲ θεοὺς σὰν

ἐν J. Astley and L. J. Francis (ἐκδ.), *Christian Theology and Religious Education. Connections and Contradictions*, SPCK, London 1996, σ. 30.

51. Τὸ ρητορικὸ αὐτὸ ἐρώτημα ὡς πρόκληση ἀπευθύνεται *erga omnes*, ἀκόμη

τοὺς ἀρχαιοελληνικούς, σύμβολα τῆς ἄψυχης φύσης, κάποτε δὲ καὶ κατώτερους ἀπὸ τὰ πιὸ ἄγρια θηρία, αὐτὴ ποὺ ἀναζητεῖ κάποιον ἀπρόσωπο «Ἐπέρτατο ὄν» ἢ μέσα ἀπὸ τὴν ἀθεΐα φθάνει οὐσιαστικὰ στὴν ὕβριν τῆς ἀνθρώπινης αὐτοθέωσης, ἢ αὐτὴ ποὺ ἔχει ἔλλογη «πίστιν», δηλαδὴ πεποίθηση ἀνοικτὴ στὴν πρόκληση κάθε ἀνθρώπινης λογικῆς, πρὸς τὸν «Ἥλιον τῆς Δικαιοσύνης», τὸν «ἀχώρητον παντί» ἀλλὰ καὶ «χωρητὸν ἐν μήτρᾳ τῆς Παρθένου», τὸν «Θεὸν Λόγον» τῆς «ἀγάπης» καὶ τῆς «ἐλευθερίας»;

περισσότερο στοὺς αὐτοαποκαλούμενους Ὀρθοδόξους, ἀναμένοντας λογικὰ νὰ λάβει ἐξ ἴσου ἀπὸ ὅλους τὴν ἴδια ἀποδοχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΕΙΔΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΥ
(ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΡΙΚΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΑΘΟΛΟΥ
ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΑ)

* ΕΠΑΓΩΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ («έπαγωγή»)⁵²

Αίσθησις: έμπειρία τής αντικειμενικής πραγματικότητας $\leq$ *έμπειρία*
↓↓| *Νόησις*: έρμηνεία τής αντικειμενικής πραγματικότητας και θεώρησή
της κατά τή νομοτελειακή λειτουργία τής φύσεως $\leq$ *λογική*

*Η νόησις έπεξεργάζεται και συστηματοποιεί τά δεδομένα τής «αίσθή-
σεως» καταλήγοντας έπαγωγικά στά πρώτα λογικά αξιώματα. Από
τήν έμπειρία π.χ. τής φύσεως γνωρίζουμε ότι, όταν προσθέσουμε
στο όποιο «άτομον» (πρόσωπο, πράγμα) ένα «όμοειδές» του, κατα-
λήγουμε στο πρώτο αξίωμα τών μαθηματικών «1+1=2». => Αρχικά
έπιστημονικά αξιώματα*

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

- A1) Ένας (1) X άνθρωπος + ένας (1) Ψ άνθρωπος αριθμούνται σε δύο (2).
A2) Ένας (1) X πίνακας + ένας (1) Ψ πίνακας αριθμούνται σε δύο (2).
A3) Ένας (1) X άνθρωπος και ένας (1) X πίνακας δέν αριθμούνται σε

52. Βλ. Άριστοτέλους, *Τοπικών*, Α΄, σ. 105a₁₃₋₁₉, «έπαγωγή δέ [έστι] ή από τών καθ' έκαστον έπί τά καθόλου έφοδος, οίον ει έστι κυβερνήτης ό έπιστάμενος κράτιστος και ήνίοχος, και όλως έστιν ό έπιστάμενος περι έκαστον άριστος. έστι δ' ή μέν έπαγωγή πιθανώτερον και σαφέστερον και κατά τήν αίσθησιν γνωριμώτερον και τοίς πολλοίς κοινόν, ό δέ συλλογισμός βιαστικώτερον και προς τούς άντιλογικούς ένεργέστερον». Η προτεραιότητα στην έπαγωγή συγκριτικά με όποιαδήποτε άπαγωγική μέθοδο συλλογισμού είναι δεδομένη και από μέρος του Παλαμά, έφαρμοζόμενη έτι μάλλον στή θεολογία, για τó όποιο βλ. Γρηγορίου Παλαμά, Β΄ *Πρός Βαρλαάμ*, σ. 530₉₋₁₂, «Τής... άποδείξεως ίσμεν βεβαιότεραν φύσει τήν έμπειρίαν ούσαν, ώστε και αύτη ύπερ άπόδειξιν, καιτοι πάσα και τέχνη και έπιστήμη παρ' αύτής έχει τας αρχάς». Οί συναφείς διακρίσεις μεταξύ α) «αίσθήσεως» και «νόησεως» και β) «έπινοία» (ύποκειμενική) και «τοίς πράγμασι» (άντικειμενική) ένοτήτων και διακρίσεων του έπιστητού (όπου ή πρώτη παραβαλλόμενη π.χ. με τήν *a priori* – *a posteriori* διάκριση ένός Κάντ και άπασχολώντας διαχρονικά και διαπολιτισμικά τήν ανθρωπότητα) άποτελοϋν κοινό τόπο και στην πατερική και συνοδική έκκλησιαστική παράδοση. Οί Πατέρες π.χ. τής Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, προκειμένου νά συνεννοηθοϋν μεταξύ γλωσικών, φυλετικών, ευρύτερα δέ πολιτισμικών έτεροτήτων, για τήν έξέρρευση άδιαμφισβήτητων κριτηρίων όρθότητος έντός ένός κοινού πεδίου διαλόγου, προστρέχουν σε κοινές έννοιες του Όρθού Λόγου.

δύο, παρὰ κατὰ τὸ κοινὸ στοιχεῖο τοῦ Χ.

Β) Παντοῦ στὴ φύση παρατηροῦμε ὅτι ὅποιοδῆποτε πρόσωπο καὶ πράγμα (=ἄτομον) προστεθεῖ σὲ ὁμοούσιον ἢ ὁμοειδῆς ἄτομόν του ἀριθμοῦνται σὲ δύο.

Γ) => Ἄρα, καθολικὰ ἰσχύει τὸ « $1+1=2$ » <= ΠΡΩΤΟ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΑΞΙΩΜΑ

ΑΚΥΡΗ ΕΠΑΓΩΓΗ (ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ)

Α) Σοβαρὸς ἀριθμὸς Ἑλλήνων πολιτικῶν εἶναι διεφθαρμένοι.

Β) Ὁ Χ εἶναι Ἑλληνας πολιτικός.

Γ) Ἄρα καὶ ὁ Χ εἶναι διεφθαρμένος.

* ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ («ἀπαγωγή»)

Α' Προκειμένη ἢ Μείζων Πρόταση: ἀξίωμα - ἀξιώματα + [ὑπαγωγή] > Β' Προκειμένη ἢ Ἐλάσσω Πρόταση (Μέσος Ὅρος): πραγματικὸ γεγονός => Τελικὸ Συμπέρασμα (καὶ παραγωγή νέων ἐπιστημονικῶν ἀξιωμάτων)

ΕΙΔΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟῦ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟῦ (ἀπαγωγή)⁵³

* ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Α' Προκειμένη: πιθανολογούμενο ἀξίωμα (ἢ βέβαιο ἐὰν ἀμφίβολη ἢ Β' Προκειμένη)

+> Β' Προκειμένη: πιθανολογούμενο πραγματικὸ γεγονός (ἢ βέβαιο ἐὰν

53. Διαλεκτικὴ *lato sensu* σημαίνει τὴν ἐλεύθερη ἀντιπαράθεση ἀπόψεων κατὰ τὸ σχῆμα Θέσις> Ἀντίθεσις> Σύνθεσις, ὅποτε συμπεριλαμβάνει τὸ ὅποιο εἶδος συλλογισμοῦ, τόσο τὴν ἀποδεικτικὴ ὅσο καὶ τὴ σοφιστικὴ, ἀρκεῖ νὰ ἀναπτύσσεται ἐλεύθερα, τὴ στιγμή πού ἓνας ἄνθρωπος συνδιαλέγεται μὲ τὸν ἑαυτό του ἢ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Ὡστόσο, *stricto sensu* σημαίνει καὶ αὐτὴ συγκεκριμένο εἶδος συλλογισμοῦ, στὸ ὅποιο πιθανολογεῖται εἴτε ἡ ἐλάσσω πρόταση εἴτε ἡ μείζων εἴτε καὶ οἱ δύο μὲ συνέπεια νὰ πιθανολογεῖται καὶ τὸ τελικὸ συμπέρασμα. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄλλη ἀνάγνωση τοῦ περίφημου σωκρατικοῦ ἀποφθέγματος «ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα». Παράλληλα, βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Α' Πρὸς Ἀκίνδυνον, σ. 426₂₇₋₃₁ : «Ὁ μὲν οὖν [ἀποδεικτικὸς λόγος] περὶ τὸ ἀναγκαῖον καὶ ἀεὶ ὄν καὶ ἀληθὲς ὄν καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχον, ὁ δὲ διαλεκτικὸς περὶ τὸ ἐνδοξον καὶ πιθανὸν καὶ πεφυκὸς ἄλλοτε ἄλλως ἔχει καὶ νῦν μὲν ὄν, νῦν δ' οὐκ ὄν, καὶ ποτὲ μὲν ἀληθές, ποτὲ δὲ μὴ», σ. 428₁₇₋₂₂ : «Καὶ ὁ μὲν [ἀποδεικτικὸς] ἐξ αἰτίων οὐ μόνον τοῦ συμπεράσματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ πράγματος, διὸ καὶ τὸ συναγόμενον ἀναγκαῖον ἀεὶ καὶ ἀψευδές, ὁ δὲ διαλεκτικὸς τοῦ πράγματος μὲν οὐδέποτε, τοῦ δὲ συμπεράσματος οὐκ ἀεὶ, ἀλλ' ἔστιν ὅτε μὴδ' αὐτοῦ, διὸ καὶ τὸ συναγόμενον πρὸς δόξαν, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἀψευδές».

ἀμφίβολη ή Α' Προκειμένη)
=> Πιθανολογούμενο Τελικό Συμπέρασμα

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

- 1) Οί Σκανδιναβοί κατά τή μεγάλη πλειοψηφία τους είναι ξανθοί.
- 2α) 'Ο Χ είναι Σκανδιναβός.
- 2β) 'Ο Ψ μπορεί νά είναι Σκανδιναβός.
- 3) Τόσο ό Χ όσο και ό Ψ μπορεί νά είναι ξανθοί, τὸ πιθανώτερο ό Χ.

*ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΗ («έπιστημονικός συλλογισμός»)

Α' Προκειμένη: βέβαιο άξίωμα
+> Β' Προκειμένη: βέβαιο πραγματικό γεγονός
Βέβαιο Τελικό Συμπέρασμα

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

- 1) Κάθε άνθρωπος είναι θνητός.
- 2) 'Ο Χ είναι άνθρωπος.
- 3) Άρα ό Χ είναι θνητός.

* ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ-ΑΚΥΡΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ («έριστικός συλλογισμός»)⁵⁴

Α' Προκειμένη: άσχετο ή αναπόδεικτο άξίωμα
+> Β' Προκειμένη: άσχετο ή αναπόδεικτο πραγματικό γεγονός
Άσχετο ή αναπόδεικτο Τελικό Συμπέρασμα

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

- 1) Όλοι όσοι συμμετείχαν στο κίνημα του Πολυτεχνείου (1973) είναι οί δημοκράτες.
- 2) 'Ο Χ συμμετείχε στο κίνημα, άφοϋ φωτογραφήθηκε δίπλα στον άριστερό Ψ .
- 3) Άρα ό Χ είναι άριστερός και δημοκράτης και όσοι του έναντιώνονται είναι φασίστες.

* ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟΥ
ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΑΝΑΛΟΓΙΚΑ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥΣ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ

- 1) Όποιαδήποτε γωνία μεταξύ 90° και 180° ($90^\circ < A < 180^\circ$) είναι άμβλεία.
- 2) Η Α γωνία είναι 120°.

54. Πρβλ. Κ. Χατζοπούλου, *Τά άκυρα έπιχειρήματα και ή οικονομία τής σκέψης*, www.respublica.gr/2015/11/column/thoughteconomy/.

3) Άρα ή Α γωνία είναι άμβλεία.

ΦΥΣΙΚΗ

1) Η ποσότητα του ρεύματος σε ένα ηλεκτρικό κύκλωμα είναι εὐθέως ανάλογη πρὸς τὴν τάση καὶ ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀντίσταση ($I = V/R$).

2) Η ἀντίσταση σε ένα κύκλωμα διπλασιάζεται.

3) Άρα ή ποσότητα του ρεύματος κόβεται στὸ μισό.

ΙΑΤΡΙΚΗ

1) Συμπτώματα τοῦ καρκίνου τοῦ πνεύμονα εἶναι π.χ. ὁ πόνος στὸ στῆθος, τὸ πρήξιμο τοῦ λαιμοῦ, ἡ βραχνάδα καὶ ἡ αἰμόπτυση, ὅποτε πρέπει νὰ προβληματίσουν τὸν X, ποὺ τὰ ἔχει.

2) Ὁ Γιατρός τοῦ X, διαμέσου σύγχρονων ἱατρικῶν μηχανημάτων (π.χ. ἀξονικὸ καὶ μαγνητικὸ τομογράφο), διαγινώσκει καρκίνου τοῦ πνεύμονα (καθὼς καὶ πόσο προχωρημένος εἶναι).

3) Άρα ὁ X (ποὺ κάποτε ἦταν φανατικὸς καπνιστής), ἔπειτα ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπτώματα καὶ τὴν ἀνάλογη διάγνωση, πάσχει ἀπὸ καρκίνου τοῦ πνεύμονα.

NOMIKH

1) Σύμφωνα με τὸ 372ΠΚ τὸ ἔγκλημα τῆς κλοπῆς τελεῖται ὅταν συντρέχει ἡ ἀφαίρεση ξένου κινητοῦ πράγματος (χωρὶς συναίνεση τοῦ ἰδιοκτήτη) καὶ δόλος ἰδιοποίησής του.

2) Ὁ X πῆρε μιὰ βάλιτσα ποὺ βρῆκε παρατημένη στὸν δρόμο, με σκοπὸ ὅμως νὰ βρεῖ τὸν ἰδιοκτήτη της.

3) Άρα ὁ X δὲν μπορεῖ νὰ καταδικασθεῖ γιὰ κλοπῆ, ἔστω καὶ ἂν συνελήφθη νὰ ἔχει στὰ χέρια του ξένη βάλιτσα.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

1) Κάθε πρόταση ἔχει τὸ ὑποκείμενό της στὴν ὀνομαστική.

2) Στὴν πρόταση «ὁ Γιάννης ἀγαπᾷ τὴ Θεοδώρα» τὸ «ὁ Γιάννης» εἶναι στὴν ὀνομαστική.

3) Άρα ἡ ὀνομαστικὴ «ὁ Γιάννης» εἶναι τὸ ὑποκείμενο τῆς πρότασης.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ:

1) ...;

2) ...;

3) ...;

* Ἐπιστημονικὸς συλλογισμὸς γιὰ τὴ Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει; Μήπως δὲν ἔχει συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἔρευνας ὅποτε καὶ ἀνάλογη μεθοδολογία; Άρα, πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιστήμη, ἔστω οἱ

Θεολόγοι νὰ μποροῦν νὰ συνεννοοῦνται μεταξύ τους, πόσο μάλλον νὰ ἀναπτύσσουν διάλογο μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος;

* Μήπως ὁ Σχολαστικισμὸς ἀπετέλεσε μιὰ ὀρθοδοξοφανῆ πρόφαση γιὰ τὴν ἀπεμπόληση τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου ἀπὸ ὑπηρετοῦντες τὴν ὀρθόδοξη θεολογία σήμερα, παρ' ὅλο ποὺ σύνοδοι καὶ πατέρες ὅπως ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς τὸν ἐπικαλοῦνται ρητὰ καὶ συστηματικὰ ὡς αὐτονόητο σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ ἀποδεικτικοῦ θεολογικοῦ συλλογισμοῦ; Δίχως λοιπὸν μεθοδολογία στὴν ἐπιστήμη τους, κατὰ πόσον οἱ πτυχιούχοι τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν σήμερα, ἐκτὸς ἀπὸ Κοινωνιολόγοι, Παιδαγωγοί, Νομικοί, Φιλολόγοι, εἰδικοὶ τῆς ὁποιασδήποτε ἄλλης συναφοῦς ἢ μὴ ἐπιστήμης, ἄλλοτε δὲ καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν (δίχως οὔτε ἓνα ἐξάμηνο φοίτησης σὲ τίς ἀντίστοιχες Σχολές), εἶναι ὄντως Θεολόγοι;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Ι) ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟῦ ΔΙΑΛΟΓΟῦ ΕΠΙ ΤΗΣ (ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ) ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

α) Καλύπτει τὸν ἐνιαῖο κλασικὸ κορμὸ τῆς Ἐκκλησίας στὴ διαχρονία τῶν Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

β) Ἄρα, κοινὸς τόπος γιὰ τὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν.

γ) Ἄρα, ὑποδειγματικὸ μοντέλο μιᾶς ἐπιστήμης καὶ ἐνὸς μαθήματος Θεολογίας ποὺ ἀποσκοπεῖ κατ' ἀρχὴν στὴν ἐλεύθερη κριτικὴ σκέψη.

- Τὸ «αὐτὴ ἡ πίστις τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων», ποὺ προτάσσεται πανηγυρικὰ στοὺς Ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, συνεπάγεται τὴ συνάρτηση μεταξύ τῆς φιλολογικῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς δογματικῆς ὀρθότητος (*philological accuracy = dogmatic correctness*) στὴ βάση τῶν πηγῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Συνεπῶς, γιὰ τὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας δὲν προέχει τὸ τί λέει κάποιος, ἀλλὰ τὸ ποιός, ἂν ὄντως καὶ κατὰ πόσον τὸ λέει.

- Σὲ μιὰ παράδοση ἀπὸ τὶς πρῶτες Οἰκουμενικὲς Συνόδους μέχρι καὶ τὴν προσπάθεια ἐπανένωσης Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, μετὰ ἀπὸ τὸ Σχίσμα τοῦ 1054 καὶ ἕως τοῦλάχιστον τὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), κάθε θεολογικὸ ζήτημα ἐπιλύεται κατὰ τὸν τρόπο ποὺ βρίσκεται στοιχειοθετούμενο σὲ ἔγκυρη βιβλική, πατερικὴ ἢ συνοδικὴ πηγὴ. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέτρο καὶ σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες οὐδεὶς ἐκφεύγει, οὔτε κἂν ἡ πλευρὰ τῆς αἵρεσης. Οἱ πάντες μετέρχονται «χρήσεις», τίς ὁποῖες φροντίζουν νὰ κωδικοποιῶν σὲ «ἀνθολόγια χρήσεων», ὅποτε ἡ θεολογία ἀποκτᾶ πρωτογενῶς ἱστοριοφιλολογικὸ καὶ δευτερογενῶς νομικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι λοιπὸν θὰ μπορούσε καὶ σήμερα νὰ τελεσφορήσει

έναν διαχριστιανικό διάλογο με αρχή, μέση και τέλος, στη βάση πάντα των κοινών για κάθε πλευρά αγίων.

Πώς κατοχυρώνεται ή έρμηνεία των «χρήσεων»

1. Ιστοριοφιλολογική τεκμηρίωση της πατρότητας και αυθεντικότητάς τους ως γραπτών πηγών.
2. Γνώση της κειμενικής συνάφειας, των περιστατικών-σκοπού συγγραφής και της προσωπικότητας του συγγραφέα της.
3. Γνώση του ιστορικού και πολιτισμικού τους πλαισίου.
4. Προσαρμογή στο *consensus patrum*, στη βάση του όποιου συγκεντρώνονται σε άνθολόγια (έν είδει νομικών κωδίκων) βιβλικές, πατερικές και συνοδικές «χρήσεις».

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΜΕΤΑΞΥ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΕΙΑΣ (754) ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΩΝ Ζ' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ (787)

ΓΕΝΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ (υπόδειγμα και για τον σύγχρονο διαχριστιανικό διάλογο)

- 1a. Ό όποιοσδήποτε διάλογος μεταξύ των όποιοιδήποτε πλευρών δέν μπορεί παρά νά διεξαχθεί πάνω σέ κοινώς άποδεκτές άρχές και κριτήρια όρθότητας. Άλλιώς δέν άποτελεί διάλογο με άρχή, μέση και τέλος, άλλά για συνάντηση.
- 1b. Ό περι ίερών είκόνων διάλογος μεταξύ των Πατέρων τής Νίκαιας (787) και των Εικονομάχων τής Ίερείας (754) δέν μπορεί νά διεξαχθεί παρά στη βάση προγενέστερων πατέρων και συνόδων πού είναι κοινώς άποδεκτές.
2. Γι' αυτό προφανώς ό άγιος Άδριανός Ρώμης κομίζει την πρòς τή Νίκαια *είσηγητική* του *έκθεση*, άποφεύγοντας μεν τήν *έπίσημη* *έπίκληση* και *χρήση* του Ίωάννου Δαμασκηνού (*κόκκινο πανί* για τούς Εικονομάχους) πολύ δέ περισσότερο *έπικαλούμενος* *σκόπιμα* "Έλληνες και όχι Λατίνους Πατέρες.
3. Ό ίδιος ό Ρώμης και σέ β' τελική *έπεξεργασία* οί Πατέρες τής Νίκαιας τεκμηριώνουν τις *Άποφάσεις* τους *έπειτα* *άπό* τήν *άναφερόμενη* *στήν* *άκόλουθη* *φρασεολογία* τους *ιστοριοφιλολογική* και *νομική* *διαδικασία*: *«γραφικώς και πατρικώς, έρευνητικώς τε και συλλογιστικώς έλθόντες εις έποψίαν των φληναφηθέντων, κατά τόν Φινεές τῷ σειρομάστη του πνεύματος, τῇ μιᾷ πληγῇ του έλέγχου ραδίως τούς κατά τήν άσέβειαν ταύτην άλλήλοις συμπεπλεγμένους συνεκκεντήσειαν, και ψευδηγόρους δι' άποδείξεως έναργοῦς τὰς γλώσσας αὐτῶν πᾶσι γνωρίσειαν».*

1ο ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ (ΜΕΤΑΞΥ ΑΛΛΩΝ ΠΑΡΟΜΟΙΩΝ)

1. Σύμφωνα με τὸ ἀνθολόγιο τῆς Ἱερείας (754), οἱ Εἰκονομάχοι ἐπικαλοῦνται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Πρὸς Θεοδοσίον* ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, ἀξιοποιώντας τὴν ἀντίστοιχη ἐπιχειρηματολογία κατὰ τῶν Ἱερῶν Εἰκόνων.
2. Οἱ Πατέρες τῆς Νίκαιας ἀποδεικνύουν με ἱστοριοφιλολογικὰ κριτήρια (ὑποδειγματικὰ γιὰ τὴ σύγχρονη Φιλολογία) ὅτι τὸ ἀπόσπασμα εἶναι νόθο.
3. Ἄρα οὐδεὶς ἐκκλησιαστικὸς Πατὴρ στὴ διαχρονία τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε καὶ ὁ Ἐπιφάνιος, ἀνέπτυξε εἰκονομαχικὲς ἢ εἰκονοφοβικὲς τάσεις, ἀφοῦ αὐτὲς θὰ στρέφονταν καὶ ἐναντίον τοῦ «θείου πρωτοτύπου» τους.

2ο ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ (ΜΕΤΑΞΥ ΑΛΛΩΝ ΠΑΡΟΜΟΙΩΝ)

- 1a. Σύμφωνα με τὸ ἀνθολόγιο τῆς Ἱερείας, οἱ Εἰκονομάχοι ἐπικαλοῦνται ἀποσπάσματα «ἐγκρίτων» Πατέρων, ὅπως οἱ Μέγας Αθανάσιος, Μέγας Βασίλειος, Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου.
- 1b. Τὸ «ἐγκριτος» στὸ σημεῖο αὐτὸ σημαίνει μὲν τὴν ἐγκυρότητα καὶ ἀξιοπιστία, πὸ ἰσχύει ὅμως ἐξ ἴσου καὶ γιὰ τὶς δύο ἀντιτιθέμενες πλευρές.
2. Οἱ Πατέρες τῆς Νίκαιας ἀποδεικνύουν τὴν ἀποσπασματικὴ τους χρῆση ὅποτε καὶ τὴν παρερμηνεῖα τους.
3. Οἱ Πατέρες τῆς Νίκαιας, με τὴν ἀποκατάσταση τῆς αὐθεντικῆς τους ἐρμηνείας σύμφωνα με τὴ συνάφειά τους, τὰ χρησιμοποιοῦν ὑπὲρ τῶν Ἱερῶν Εἰκόνων.

3ο ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ (ΜΕΤΑΞΥ ΑΛΛΩΝ ΠΑΡΟΜΟΙΩΝ)

1. Σύμφωνα με τὸ ἀνθολόγιον τῆς Ἱερείας, οἱ Εἰκονομάχοι ἐπικαλοῦνται τὴν *Πρὸς Κωνσταντιαν* ἐπιστολὴ τοῦ *Εὐσεβίου Καισαρείας*, πὸ ὄντως ἐμπεριέχει χριστολογικὲς ἐπιφυλάξεις ἐναντίον τῶν Ἱερῶν Εἰκόνων.
2. Οἱ Πατέρες τῆς Νίκαιας ἀναγνωρίζουν ὡς «δίψυχον» τὸν συγγραφέα τῆς ἐπιστολῆς καὶ εἰδικώτερα ὅτι εἶναι μὲν *σπουδαῖος* ὡς ἱστορικὸς ἀλλὰ *ἀρειανόφρων* στὴ θεολογία του.
3. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πὸ δὲν εἶναι ἐγκριτος ἐκκλησιαστικὸς πατέρας, πόσο μάλλον πὸ κρίνεται αἰρετικὸς, δὲν ἀποτελεῖ καὶ θεολογικὴ πηγὴ γιὰ τὴ συνοδικὴ ἢ μὴ ἐπίλυση τοῦ ὅποιου θεολογικοῦ ζητήματος.

Πα) ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ – ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ
ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟῦ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟῦ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ

α) Μαθηματικὴ λογικὴ μέσα ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς φυσικῆς ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν θεολογικῶν δογμάτων.

β) Φανέρωση του Θεού (θεοφάνειες) στην κτίση, χωρίς τη διάσπαση φυσικής και μεταφυσικής αποκαλύψεως.

- Η Θεολογία λειτουργεί όπως η γεωμετρία κατά τη μέθοδο και την ακρίβεια των λογικών της αποδείξεων.

- Ο Θεός είναι άγνωστος κατά την ουσία του και γνωστός κατά τις ενέργειές του. Αυτό σημαίνει ότι ή θα είναι «άνεξιχνιάστος» ή κάθε έξιχνιαζόμενο περι αυτού ζήτημα θα είναι αποδείξιμο με βεβαιότητα.

- Δόγμα της Έκκλησίας σημαίνει αξίωμα, το οποίο είτε αποδεικνύεται άπαγωγικά από προηγούμενο δόγμα-αξίωμα είτε άπαγωγικά από την ίδια την έμπειρία της πραγματικότητας ως εικόνας του Θεού. Σε κάθε περίπτωση, τα δόγματα στο σύνολό τους νοούνται ως έπιβεβαιώσιμες κοινές έννοιες του συνόλου της ανθρωπότητας.

Α) ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΠΑΓΩΓΗΣ

1. Σύμφωνα με «τάς ευαγγελικάς φωνάς» (αυτόπτες και ατήκοους μάρτυρες της Καινής Διαθήκης), ο Χριστός άλλοτε ύφίσταται «παθήματα» (θλίβεται, πονάει, πεθαίνει κ.τ.λ.) και άλλοτε «θαυματοουργεί» (άνασταίνει και ανάσταίνεται ο ίδιος) < «αΐσθησις» (έμπειρία).

2. Ο Χριστός λοιπόν ως το ένα και το αυτό πρόσωπο εμφανίζει «ιδιώματα» ανθρώπου όσο και του Θεού < «νόησις» (λογική έρμηνεία).

3. Έτσι συνάγεται και όμολογείται το πρώτο εκκλησιαστικό δόγμα, οι δύο «φύσεις» του Θεού Λόγου < άποτύπωσις σε συμβολική αριθμολογία.

Η «χρησις» του άπ. Παύλου «εί δέ Χριστός ούκ έγήγερται, κενόν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενή δέ και ἡ πίστις ὑμῶν» (Α΄ Κορ. 15, 14) προτάσσεται ως ἡ λογική βάση πάνω στην οποία θεμελιώνεται ὅλη ἡ πίστις τῆς Έκκλησίας. Ἡ θεία ἀποκάλυψις λοιπόν εἶναι πρώτιστα ἱστορικὸ μέγεθος, σὲ ἐπίπεδο πραγματικῶν προσώπων και γεγονότων τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας.

ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΥ

(παλαμική όρολογία)

1. ΜΕΙΖΩΝ ΠΡΟΤΑΣΗ: «Αυτόπιστος αρχή»

(Συνοδικός «Όρος», ὁ ὁποῖος ἀνάγεται σὲ ἕτερο «Όρο» ἢ στήν «αΐσθησιν» του Θεού)

2. +> ΕΛΑΣΣΩΝ ΠΡΟΤΑΣΗ: Ὑπαγόμενο Θεολογικὸ Ζήτημα

3. => ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: «Ἀμετάπειστος ὑπόληψις» «Ἀπόφανσις»
 Συνόδου = νέος συνοδικός «Όρος» «ὅπερ τοῖς γεωμέτραις ἀρχή και ἀξίωμα, τοῦθ' ἡμῖν αἰ τῶν πατέρων ἀποφάνσεις»

Β) ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ «ΑΠΑΓΩΓΗΣ»

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 1 (ὑπαρξή Θεοῦ)

1. Κάθε «αίτιατόν» ἔχει καὶ τὸ «αἷτιόν» του.
2. Ὁ κόσμος εἶναι «αἷτιατόν».
3. Ἄρα ὁ κόσμος ἔχει καὶ τὸ «(θεῖον) αἷτιόν» του.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 2 (θείας μονάδος)

1. Ὅπως εἶναι ἡ «εἰκών» ἢ τὸ παράγωγον εἶναι καὶ τὸ πρωτότυπον ἢ ἀρχέτυπον.
2. Ἡ κτίση εἶναι εἰκόνα ἢ παράγωγον τοῦ πρωτοτύπου ἢ ἀρχετύπου Θεοῦ.
3. Ἐφόσον ἡ κτίση εἶναι μία, εἴτε στὸ σύνολό της εἴτε στὰ ἐπιμέρους ὄντα της, ἄρα ἕνας εἶναι καὶ ὁ Κτίστης τοῦ παντὸς Θεός.

Σὲ αὐτὴν βέβαια τὴν ἀ' συμβολικὴ ἀριθμολογία καὶ ἐπειδὴ ὁ Θεὸς εἶναι «ὑπὲρ τὸ ἐν τοῖς οὐσιν ἐν καὶ τοῦ ἐν τοῖς οὐσιν», δηλαδὴ δὲν «συναναιρεῖται ἐκ τῆς πληθύος» τῆς κτίσεως ὡς ἑτερουσιός της, θὰ χαρακτηρίζοταν μᾶλλον ὡς «αὐτοέν».

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 3 (τῆς σύμπτωσης τῆς μονάδος καὶ τριάδος τοῦ Θεοῦ)

1. Ὅποιοδήποτε ὄν προσεγγίζεται γνωστικὰ ὁπότε καὶ περιγράφεται συγκρινόμενο ὡς πρὸς κάποιο ἄλλο ὄν.
2. Ὁ Θεὸς θεωρεῖται κατὰ τὴν «οἰκονομικὴ ἐνέργειά» του πρὸς τὴν κτίση ὅσο καὶ κατὰ τὴν «αἰδίο οὐσία» του, ὅπου «τὸ ἐξ ἐκείνου μόνον» συμπίπτει μὲ τὸ «εἰς ἐκείνον μόνον».
3. Γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς ὁμολογεῖται ὡς «Μονάς» καὶ συνάμα ὡς «Τριάς» («Μονάς ἐν Τριάδι» ἢ «Τριάς ἐν Μονάδι»), σύμφωνα καὶ μὲ τὴ «χρήση» τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου «μονάδος μὲν κινήσεως διὰ τὸ πλούσιον, δυάδος δὲ ὑπερβαθείσης διὰ τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος, ἐξ ὧν τὰ σώματα, Τριάδος δὲ ὀρισθείσης διὰ τὸ τέλειον».

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 4 (ἀναίρεσης τοῦ *Filioque* διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς)

1. Ἡ ἐνόητα τῆς ὁποιας πραγματικότητας καταργεῖται, ὅταν ὑπάρχουν περισσότερες τῆς μιᾶς ἀρχῆς ὑπαρξῆς της.
2. Οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ *Filioque* ἀξιῶνουν ὅτι σὲ συνοδικοὺς Ὅρους καὶ Σύμβολα τὸ «δι' Ἰοῦ» μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ἀνάλογη β' ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν ὅσον ἐκεῖ οὐδέποτε ἀναγράφεται τὸ «ἐκ μόνου Πατρός», ἀλλὰ τὸ «ἐκ Πατρός».
3. Ὡστόσο, ἡ ἐνόητα τῆς θείας πραγματικότητας στὴ μία ἀρχὴ τοῦ «Πατρός» καταργεῖται. Ἐπιπλέον, γιατί νὰ μὴν ὑποτίθεται ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ ἴδιο ἀποτελεῖ θεῖον πρόσωπον, δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπορεύει καὶ τὸ ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ὡς μία γ' ἀρχὴ στὴν Ἁγία Τριάδα, πέραν τῆς ἀ' καὶ τῆς β';

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 5 (διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς)

- 1a. Σύμφωνα μέ «τὰς εὐαγγελικὰς φωνάς» ὁ ἔνσαρκος Θεὸς Λόγος «πέμπει» στὴν ἀνθρωπότητα τὸ Φῶς Του (τῆς «Μεταμορφώσεως»).
- 1b. Ἡ ἐνέργεια τοῦ ὑποκειμένου χαρακτηρίζει ποιοτικὰ τὸ ὑποκείμενο καθ' αὐτό, δηλαδὴ τὴν οὐσία του.
2. Ἐὰν τὸ Φῶς τοῦ Χριστοῦ εἶναι κτιστό, τότε α) καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶναι Θεός καὶ β) ἀκόμη καὶ νὰ εἶναι καταλήγουμε σὲ μιὰ θεότητα κτιστή, γ) ἀπὸ τὴν ὁποία ἕνας ἐπίσης κτιστὸς ἄνθρωπος ἀποκλείεται νὰ θεωθεῖ.
3. Ἄρα τὸ «θεῖον Φῶς» (τῆς «Μεταμορφώσεως») εἶναι ἄκτιστο.

Πβ) ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ – ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΥ
Διάρθρωση μεταξὺ φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ἄλλως
Λόγου καὶ Πίστεως

Φυσικὴ ἀποκάλυψις: γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἕως ἑναν βαθμὸ καὶ διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ Λόγου

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΔΟΓΜΑΤΑ (ΕΝ ΕΙΔΕΙ ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ - ΚΟΙΝΩΝ
ΕΝΝΟΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ

1. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θείου ὄντος σὲ πέντε εἶδη ἀποδείξεων:
2. Βασικὰ ιδιώματα τοῦ θείου ὄντος: ἐνότης, ἀγαθότητα, ἀλήθεια, παντοδυναμία, παντογνωσία.

*Μεταφυσικὴ ἀποκάλυψις: βαθύτερη γνῶσις τοῦ Θεοῦ
διὰ τῆς Πίστεως*

ΔΟΓΜΑΤΑ ΒΑΣΙΚΑ, ΟΠΩΣ (ΕΝ ΕΙΔΕΙ ΥΠΕΡΛΟΓΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ)

1. Ἡ τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ.
2. Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ.

Προέχει ἡ προσπάθεια θεμελίωσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς Πίστεως ὡς μεταφυσικῆς ἀποκαλύψεως στὴ βάση τοῦ Λόγου. Ἄρα, ἂν καὶ ἔμμεσα, ὁμιλοῦμε καὶ πάλι στὴ βάση τῆς *theologia naturalis* < Ἡ λογικὴ τοῦ Ἀκινάτη: *contra evidentialism*, *contra fideism* καὶ *contra separatism*).

Πγ) ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Α) Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ γνῶσις τοῦ θεοῦ προϋποτίθεται «ὕπὲρ ἀπόδειξιν» λόγῳ τῆς «θείας ὑπεροχῆς» του. Προφανῶς, τὸ «ὕπὲρ ἀπόδειξιν» δὲν σημαίνει τὴν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ θείας ἀρχῆς, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως κατοχυρώνεται βάσει λογικῶν ἀρχῶν. Τὸ πρόβλημα ἔγκειται

προφανώς στην περαιτέρω διερεύνηση εντός του έσωτερικού του⁵⁵. Έπ' αὐτοῦ, ὁ Παλαμάς ἀνατρέχει στὸ σχετικὸ πλατωνικὸ ἀπόφθεγμα «θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπὸν, φράσαι δὲ ἀδύνατον»⁵⁶, ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ «νοῦς», ποὺ καὶ προσεγγίζεται τὸ θεῖον ὡς καθαρὴ ἐνέργεια, μπορεῖ μὲν ἔστω καὶ μὲ δυσκολία νὰ (ἐν)νοήσῃ τὸν ἑαυτὸ του, μολονότι ἐκ τῶν ὑστέρων δὲν διαθέτει παραστατικὰ σχήματα μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε καὶ νὰ τὸν περιγράψῃ.

Β) Γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὸ γιατί ὁ κατ' ἐξοχὴν θεωρητικὸς τῆς «ἀποδεικτικῆς» ἢ «ἐπιστημονικῆς» μεθόδου συλλογισμοῦ, ἐγκαταλείπει καὶ αὐτὴν στὴ θεολογία του, πόσο μάλλον τὴν πλατωνικὴ «διαλεκτικὴ», χρειάζεται παραηγουμένως νὰ ἐξετασθεῖ τί σημαίνει «γνώσις» καὶ ποῦ ταυτοποιεῖται ὁ θεὸς τοῦ Σταγειρίτη:

Βα) Ἡ γνώση προχωρεῖ ἀναγκαῖα μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση «γένους» καὶ «εἶδους», μεταξὺ δηλαδὴ «ὁμοουσίου» ἢ «ὁμοειδοῦς» καὶ «ἑτερουσίου» ἢ «ἑτεροειδοῦς» ἀντίστοιχα. Ἔτσι μόνον μποροῦν νὰ περιγραφοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ «ιδιώματα» τοῦ ὅποιου ὄντος. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸ «φυσικὸν γένος τῶν ἐπιστημῶν», ποὺ ἀφορᾷ στὴ γνώση τῶν «αἰσθητῶν» ὄντων, οἱ μορφές τῶν ὁποίων ἀποτυπώνονται στὴν «ψυχὴ» μὲ τίς ἴδιες τίς αἰσθητές τους παραστάσεις, ὅσο καὶ γιὰ τὸ «μαθηματικὸν γένος τῶν ἐπιστημῶν», ποὺ ἀφορᾷ στὴ γνώση τῶν «νοητῶν» ὄντων, τὰ ὁποῖα ἢ «ψυχὴ» μορφοποιεῖ πλασματικὰ μέσῳ συμβολικῶν σχημάτων τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Τέχνης.

Ββ) Ἐφ' ὅσον ὁ θεὸς τοῦ Σταγειρίτη ταυτίζεται μὲ τὴν «ἐνέργεια» τοῦ «νοῦ», κατὰ τὸ περίφημο σχῆμα «νόησις νοήσεως νόησις», μὲ τί ἄλλο «ὁμοουσίον» ἢ «ὁμοειδέες» του θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ ὅποτε καὶ νὰ καταστῇ ἀντικείμενο γνώσης; Ἐνυπάρχει δὲ καὶ τὸ οὐσιῶδες

55. Γιὰ τὴ σημασία τῆς «θείας ὑπεροχῆς», ἄλλως ὑπερβατικότητας τοῦ θεοῦ, βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ἡ θεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη*, σσ. 246-250. Ρ. Aubenque, *Le problème de l'être chez Aristote*, Presses Universitaires de France, Paris 31997, σσ. 362-369. Μετὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀριστοτελικὴ ὀντολογία καὶ θεολογία, σημειώνεται γιὰ τὴν πρώτη ὅτι «μπορεῖ νὰ ὑψωθεῖ ἕως τὴν θεώρηση τοῦ ὄντος, τοῦ σχεδὸν θείου ποὺ εἶναι τὸ ὄν τῶν οὐρανίων σωμάτων. Δὲν μπορεῖ ὅμως ποτὲ νὰ ξεπεράσῃ τὴν ἄπειρη ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ πρῶτον κινούμενον ἀπὸ τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον», τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ κίνησις εἶναι ὄχι μόνον ἢ ἀδιάζουσα διαφορὰ ἀλλὰ καὶ τὸ σημεῖο τομῆς μεταξὺ τοῦ πρῶτου ἀκινήτου καὶ τοῦ πρῶτου κινουμένου, ἐν ὅ.π., σ. 260.

56. Γρηγορίου Παλαμά, *Β' Πρὸς Βαρλαάμ*, σ. 544₆. Καθὼς ἢ πλατωνικὴ αὐτὴ φράση σώζεται μόνον σὲ πατερικὲς πηγές, τὸ ἴδιο νόημα ἐκφράζει καὶ τὸ «τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντός εὐρεῖν τε ἔργον καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν», ἐν Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 27D, ἐν R. D. Archer-Hind (ἐκδ.), *The Timaeus of Plato*, Macmillan and Co., London and New York 1888, σ.

86₁₈₋₂₀.

πρόβλημα του ὅτι τὸ ὑποκείμενο τῆς ἔρευνας εἶναι παράλληλα καὶ τὸ ἀντικείμενό της, καθ' ὅσον ὁ «νοῦς νοεῖ» τὸν ἑαυτό του, κατ' αὐτὴν τὴ μία καὶ μοναδικὴ φορά.

ΠΔ) IMMANUEL KANT – ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΣΚΕΨΉ
Διάσπαση Λόγου καὶ Πίστεως – Ἀπόρριψη τοῦ ὄντολογικοῦ
περιεχομένου δεύτερης

Δεσπόζουσες φράσεις τοῦ Κάντ:

1. «Ἐπρεπε νὰ καταργήσω τὴν -ἐννοεῖται: διανοητικὴ, δογματικὴ μεταφυσικὴ- γνώση, γιὰ νὰ δώσω θέση στήν [ἔλλογη, ἠθικὴ] πίστη»⁵⁷.
2. «Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει τόσο νὰ γνωρίσουμε τί εἶναι ὁ Θεὸς καθ' ἑαυτὸν (τὴν φύση του), ἀλλὰ τί εἶναι γιὰ μᾶς ὡς ἠθικὰ ὄντα»⁵⁸.

- Θεωρεῖται αὐτονόητη ἡ διάσπαση μεταξὺ Λόγου καὶ Πίστεως, ἄλλως μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς φιλοσοφίας-φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ «ἀποκεκαλυμμένης θεολογίας».

- Κανένα δόγμα δὲν θεωρεῖται ἀποδείξιμο διὰ τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, οὔτε καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς θεοῦ ὄντος ποὺ τίθεται πλέον ὡς μέγεθος ἀδιάφορο. Προφανῶς, ὁ Κάντ δὲν ἀντιπαρατίθεται μὲ τὴ μαθηματικὴ λογικὴ τῆς Θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, σὲ μιὰ διαχρονία μεταξὺ τοῦλάχιστον τῶν Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων, διότι ἀπλῶς τὴν ἀγνοεῖ. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα δὲν προβάλλουν ὡς λογικὰ ἀξιώματα, ποὺ προκύπτουν ἐμπειρικά, ἀλλὰ ὡς μία «ὑπερβατικὴ αὐθεντία» τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἢ Προτεσταντικῆς Ὁμολογίας.

- Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ διὰ τοῦ Λόγου ἄρνηση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ σὲ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο συνιστᾶ κατ' ἐξοχὴν θεολογικὴ θεωρία. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐὰν τὰ πορίσματα τῆς γνώσης στὸ ἐπίπεδο μιᾶς θείας ἀρχῆς τοῦ παντὸς εἶναι ἀρνητικά, δὲν παύει ἡ σκέψη νὰ κινεῖται σὲ αὐτό, ὥστε νὰ συνιστᾶ καὶ ἓνα ἀνάλογο ὑλικὸ μάθησης καὶ προβληματισμοῦ σὲ ἓνα προτεινόμενο μάθημα Θεολογίας στὴ δημόσια ἐκπαίδευση.

- Ἡ σκέψη τοῦ Κάντ εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴ σύγχρονη διανόηση. Ἡ θρησκεία ἀποκτᾶ μόνον ἠθικὴ ἀξία, ὅποτε καὶ σὲ ἐπίπεδο σχολείου δὲν

57. Κ. Ἀνδρουλιδάκη, Ὁ Λόγος κριτῆς τῆς πίστεως. Ἡ τέταρτη καντιανὴ ἐπανάσταση, στὸ Ἰμ. Κάντ, Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λόγου καὶ μόνο (μτφρ. Κ. Ἀνδρουλιδάκη), Πόλις, Ἀθήνα, σ. 442 = Ἰμ. Κάντ, Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου (=Kritik der reinen Vernunft) (μτφρ. Ἀ. Γιανναρά), Ἀθήνα 1977-1979, Β, XXX.

58. Κ. Ἀνδρουλιδάκη, Ὁ Λόγος κριτῆς τῆς πίστεως. Ἡ τέταρτη καντιανὴ ἐπανάσταση, σ. 442 = Ἰμ. Κάντ, Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λόγου καὶ μόνο (μτφρ. Κ. Ἀνδρουλιδάκης), σ. 211.

μπορούμε να όμιλοϋμε για Θεολογία, αλλά για μάθημα Θρησκευτικῶν ἢ Θρησκευολογίας καὶ ἀντίστοιχη μάθηση μόνον τῆς ἠθικῆς ἢ/καὶ τῶν ἐθίμων μιᾶς ἢ πολλῶν θρησκευιῶν.

ΔΟΜΗ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΝΤ (ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ)⁵⁹

1. Τί μπορῶ να γνωρίσω (=μεταφυσική);
Ἐπ' αὐτοϋ ἀπαντᾶται πῶς ἡ γνώση *a priori* εἶναι δυνατὴ μόνον ἐντὸς τῶν φαινομένων καὶ τῆς ἐμπειρίας. Ἡ «ὑπερβατικὴ ἢ ὑπερφυσικὴ μεταφυσικὴ» (=κάθε ζήτημα περὶ θεοϋ) εἶναι καταδικασμένη ἀπὸ τὴ φύση τοϋ Λόγου να ἀποτελεῖ αὐταπάτη.
2. Τί ὀφείλω να πράξω (=ἠθική);
Σκοπὸς τῆς ὅποιας ἠθικῆς ἢ ἀτομικὴ τελειότητα καὶ εὐδαιμονία.
3. Τί δικαιούμαι να ἐλπίζω (=θρησκεία);
Ἡ θρησκεία κρίνεται μόνον σὲ ἐπίπεδο ἠθικῆς, ὁπότε ὀμιλοϋμε μόνον για ἠθικὴ θεολογία.
4. Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος (=ἀνθρωπολογία);

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΔΟΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ (ΩΣ ΛΟΓΙΚΕΣ ΚΟΙΝΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ)

1. Εἶναι ἀδύνατη ἀκόμη καὶ ἡ ὄντολογικὴ σύλληψη τοϋ Θεοϋ (Ὄντο-θεολογία).
2. Εἶναι μὴ ἀποδείξιμη δια τοϋ Λόγου ἀκόμη καὶ ἡ ὕπαρξη τοϋ Θεοϋ ὡς ἀντικειμενικῆς ἢ ἔστω διυποκειμενικῆς πραγματικότητας.
3. Ἡ Πίστη ἐκάστης θρησκείας δικαιολογεῖται μόνον στὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἔλλογης ἠθικῆς τῆς διδασκαλίας, οὐδόλωσ στὴ μεταφυσικὴ τῆς ἀφήγηση.

59. Κ. Ἀνδρουλιδάκη, Ὁ Λόγος κριτῆς τῆς πίστης. Ἡ τέταρτη καντιανὴ ἐπανάσταση, σσ. 441-445.

SUMMARY

By Konstantinos Gerorgiades
PhD of Theology

Modern thought and epistemology, rooted in “Hellenic Reason” («Ἑλλην λόγος»), have not altogether inherited the fundamental link for this Reason, which is actually the Theology science in the sense of “first philosophy” («πρώτη φιλοσοφία»), as defined in Aristotle’s *Metaphysics*. Unity of knowledge, meaning the unity of individual and collective consciousness, is a challenge for Modern Education to deal with through a proposed “science of all sciences” («ἐπιστήμη ὅλων τῶν ἐπιστημῶν»).

The mere submission of questions related to Being and their dialectical management could constitute the core of a principal science and of its corresponding School Subject. We speak of Theology with the literal meaning of Greek term “Θεολογία”, where “God” («Θεός») in the broad sense of “Absolute” is the actual field of a study («Λόγος») based on critical thinking within the limits of Reason. Thus, the correctness and certainty of a “doctrine” («δόγμα») could be efficiently confirmed through logical methods existing in any science, resulting either in affirmative or in negative conclusions, for example on God’s existence or nature. This would have been the case, if “doctrine” had been considered as synonym to “axiom” («ἀξίωμα»), proved either by abductive or by deductive reasoning («ἐπαγωγικὸς καὶ ἀπαγωγικὸς συλλογισμός»). Hence, it is questioned whether Theology had been anything but the proposed concept in a historical continuity from Greek-Latin Antiquity to Christian Middle Ages, long before the modern division between Faith and Reason. Both Greek philosophers like Aristotle and Church fathers like Gregory Palamas develop this

rational model of Theology. At this point, we distinguish between the “science” per se, which refers to a specific area of knowledge, and the “prevailing theories” within it. In this case, Theology and Christianity seem to have a similar interdependence.

The present proposal is about a School Subject, which tends to replace the model of “Religious Studies”. For science and education “God” and “Religion” are different fields of research and knowledge. Moreover, Christianity is more than a religion, since Christian God, especially in the Orthodox tradition, is approached through any field of life and civilization. The new Greek Curricula in Religious Education are moving in this direction, as a meeting point between the *tradition* and the *evolution* and as a solution to false ideological dilemmas of the left–right political spectrum, focusing on the term “religious consciousness” of Article 16 of Greek Constitution. This Greek proposal has already established the dialogue not only between the Orthodox tradition and other religions, but also among all areas of life and civilization, and therefore with the human being. We are speaking of a *de facto* Theology that would be complete only if the object of its interest was firmly the “God”, getting also the name “Theology” instead of “Religion” or “Religious Studies”.